

**TEVFİKİZÂDE İSMAİL TEVFİK'İN
MEDENİYET-İ İSLÂMİYE VE İNGİLİZ MÜSLÜMANLARI
ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYON VE
DEĞERLENDİRMESİ**

Ayşenur KOCATÜRK
Yüksek Lisans Tezi
Danışman: Prof. Dr. Mustafa GÜLER
Temmuz, 2026
Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEVFIKÎZÂDE İSMAİL TEVFIK'İN MEDENİYET-İ
İSLÂMİYE VE İNGİLİZ MÜSLÜMANLARI ADLI
ESERİNİN TRANSKRİPSİYON VE
DEĞERLENDİRMESİ**

Hazırlayan

Ayşenur KOCATÜRK

Jüri Üyeleri

Danışman

Danışman Prof. Dr. Mustafa GÜLER

Üye

Jüri Üyesi Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ

Üye

Jüri Üyesi Dr. Özlem SOYER ZEYREK

AFYONKARAHİSAR, 2026

ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Tevfikîzâde İsmail Tefik’in Medeniyet-i İslâmiye ve İngiliz Müslümanları Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’ da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

20/07/2026

İmza

Ayşenur KOCATÜRK

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ENSTİTÜ ONAYI

Öğrencinin	Adı- Soyadı	Ayşenur KOCATÜRK
	Numarası	2200635201
	Anabilim Dalı	Tarih
	Programı	Tarih
	Program Düzeyi	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Sanatta Yeterlik
Tezin Başlığı	Tevfikîzâde İsmail Tevfik'in Medeniyet-i İslâmiye ve İngiliz Müslümanları Adlı Eserinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi	
Tez Savunma Sınav Tarihi	20.07.2026	
Tez Savunma Sınav Saati	14:00	

Yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez, Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek ☒oy birliği – ☐oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Hacı İbrahim DELİCE
MÜDÜR

Bu tez, Enstitü Müdürlüğünce kontrol edilerek, elektronik imza kullanılarak onaylanmıştır.

ÖZET

TEVFİKİZÂDE İSMAİL TEVFİK'İN MEDENİYET-İ İSLÂMÎYE VE İNGİLİZ MÜSLÜMANLARI ADLI ESERİNİN TRANSKRİPSİYON VE DEĞERLENDİRMESİ

Ayşenur KOCATÜRK

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Temmuz, 2026

Danışman: Prof. Dr. Mustafa GÜLER

Tanzimat ile başlayan Batılılaşma sürecinde Osmanlı aydınları tarafından devletin bekasının sağlanması, toplumsal bütünlüğün korunması ve modernleşen dünyada varlık gösterebilmesi amacıyla “medeniyet” kavramı merkezî bir tartışma alanı haline getirilmiştir. Bu çalışmada, Tevfikîzâde İsmail Tevfik’in *Medeniyet-i İslâmiye ve İngiliz Müslümanları* adlı risalesinin Latin harflerine transkripsiyonunun yapılması, II. Meşrutiyet dönemi Avrupa-İslam medeniyeti tartışmaları bağlamında değerlendirilmesi ve literatüre kazandırılması amaçlanmıştır. Bu kapsamda medeniyet kavramının Avrupa’daki tarihsel ve etimolojik gelişimi ile Osmanlı düşünce dünyasına girişi incelenmiş; söz konusu risale transkribe edilerek içerik bakımından değerlendirilmiştir. Yapılan inceleme sonucunda risalenin, Batı dünyasında İslam dinine yöneltile eleştirilere cevap vermeyi amaçladığı, Osmanlı düşünce geleneğinde İslam medeniyeti anlayışını yansıttığı ve II. Meşrutiyet dönemi medeniyet tartışmalarının önemli örneklerinden birini teşkil ettiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Medeniyet, Osmanlı Modernleşmesi, İslam Medeniyeti, Tevfikîzâde İsmail Tevfik, İngiliz Müslümanları.

ABSTRACT

TRANSCRIPTION AND EVALUATION OF TEVFİKÎZÂDE İSMAIL TEVFİK'S WORK TITLED "MEDENİYET-İ İSLÂMÎYE VE İNGİLİZ MÜSLÜMANLARI"

Ayşenur KOCATÜRK

AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY

July, 2026

Advisor: Prof. Dr. Mustafa GÜLER

During the Westernization process that began with the Tanzimat, the concept of civilization was placed at the center of intellectual debates by Ottoman intellectuals in order to ensure the survival of the state, preserve social cohesion, and maintain a presence in the modernizing world. This study aims to transcribe into the Latin alphabet Tevfikîzâde İsmail Tevfik's treatise entitled *Medeniyet-i İslâmiye ve İngiliz Müslümanları*, to evaluate it within the context of the debates on European and Islamic civilization during the Second Constitutional Period, and to contribute to the existing literature. Within this scope, the historical and etymological development of the concept of civilization in Europe and its introduction into the Ottoman intellectual world were examined; the aforementioned treatise was transcribed and evaluated in terms of its content. As a result of the study, it was determined that the treatise aimed to respond to Western criticisms directed against Islam, reflected the understanding of Islamic civilization within the Ottoman intellectual tradition, and constituted one of the significant examples of the civilization debates during the Second Constitutional Period.

Keywords: Civilization, Ottoman Modernization, Islamic Civilization, Tevfikîzâde İsmail Tevfik, British Muslims.

ÖNSÖZ

XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde askerî, siyasi ve toplumsal değişimler hız kazanmış; buna bağlı olarak düşünce hayatında da önemli kırılmalar meydana gelmiştir. Osmanlı aydını için ise “medeniyet” kavramı, geçirilen bu değişim sürecini tanımlamak amacıyla kullanılan bir araç haline gelmiştir. Konuya ilgi duyan Osmanlı aydınları bu kavram etrafında yalnızca Batı dünyasının gelişmişlik düzeyini anlamlandırmakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı-İslam toplumunun kendi kültür ve mirasını ortaya koymaya çalışmışlardır.

II. Meşrutiyet döneminde yayımlanan Tefikîzâde İsmail Tefik'in *Medeniyet-i İslâmiye ve İngiliz Müslümanları* adlı risalesi de dönemin medeniyet tartışmalarının mahiyetini ortaya koyan örneklerden biridir. Bu çalışmada, hem söz konusu risalenin transkripsiyonu yapılarak günümüz araştırmacılarının istifadesine sunulması hem de eserin tarihsel ve fikrî bağlamının ortaya konulması amaçlanmıştır.

Bu tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde medeniyet kavramının tarihsel gelişimi, Avrupa'da ortaya çıkışı ve Osmanlı düşünce dünyasına girişi telif eserler ile konuya ilişkin akademik çalışmalar ışığında incelenmiş; ayrıca Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar Osmanlı aydınlarının medeniyet anlayışları ele alınmıştır. İkinci bölümde Tefikîzâde İsmail Tefik'in hayatı, arşiv belgeleri ışığında değerlendirilmiş; tespit edilebilen tek eseri olan *Medeniyet-i İslâmiye ve İngiliz Müslümanları* şekil, üslup ve muhteva bakımından incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise eserin transkripsiyonuna yer verilmiştir.

Yüksek lisans eğitimim ve tez çalışmam boyunca bilgi ve tecrübeleriyle bana yol gösteren, kıymetli görüş ve önerileriyle çalışmama katkı sağlayan danışman hocam Sayın Prof. Dr. Mustafa Güler'e en içten teşekkürlerimi sunarım.

Her zaman yanımda olan, maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen sevgili annem ve babama minnet ve şükranlarımı sunarım. Tezin hazırlanma sürecinde değerli fikir ve önerileriyle katkıda bulunan dostum Rumeysa Okutan'a da teşekkür ederim.

Ayşenur KOCATÜRK

2026, Afyonkarahisar

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI.....	ii
ENSTİTÜ ONAYI.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MEDENİYET KAVRAMININ TARİHÇESİ

1. MEDENİYET KAVRAMIN KÖKENİ VE AVRUPA’DA ORTAYA ÇIKIŞI.....	3
1.1. MEDENİYET KAVRAMININ YÜKLENDİĞİ ANLAMLAR.....	6
2. XIX. YÜZYILDA MEDENİYET KAVRAMININ OSMANLI LİTERATÜRÜNE GİRİŞİ.....	8
2.1. OSMANLI AYDINLARININ MEDENİYET ANLAYIŞLARI.....	11

İKİNCİ BÖLÜM

TEVFİKİZÂDE İSMAİL TEVFİK’İN HAYATI, ESERLERİ VE METNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. TEVFİKİZADE İSMAİL TEVFİK.....	20
1.1. HAYATI.....	20
1.2. ESERE DAİR.....	21
2. METNİN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	22
3. TRANSKRİPSİYON USULÜ.....	37

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

“MEDENİYET-İ İSLAMİYE VE İNGİLİZ MÜSLÜMANLARI” ESERİNİN TRANSKRİPSİYONU

1. TRANSKRİPSİYON.....	38
------------------------	----

SONUÇ.....	96
KAYNAKÇA.....	99
EKLER.....	101

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
Akt.	: Aktaran
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
h.	: Hicri
(Haz.)	: Hazırlayan
s.	: sayfa
S.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin Batılı devletler karşısında askerî, siyasi ve ekonomik yönden güç kaybetmeye başlamasıyla birlikte Avrupa'da meydana gelen gelişmeler, Osmanlı aydınları tarafından yakından takip edilmeye başlanmıştır. Bu süreçte Avrupa'da ortaya çıkan ve zamanla Osmanlı gibi farklı coğrafyalara yayılan siyasi, fikrî ve toplumsal değişimler, Osmanlı düşünce dünyasında büyük ölçüde “medeniyet” kavramı etrafında tartışılmıştır.

Fransızca *civilisation* kelimesinin karşılığı olarak kullanılan “medeniyet” kavramı, yalnızca yeni bir kavramı değil; hürriyet, terakki, meşrutiyet, eşitlik gibi Osmanlı modernleşme sürecinin temel unsurlarını kapsayan bir düşünceyi ifade etmiştir.¹

Tanzimat döneminde medeniyet kavramı, Avrupa'daki gelişmelerden etkilenecek büyük ölçüde Batı ile özdeşleştirilmiş, medenileşmenin Avrupalılaşmakla mümkün olabileceği yönünde bir anlayış hâkim olmuştur.² Ancak özellikle Namık Kemal başta olmak üzere bazı Osmanlı aydınları, Avrupa merkezli medeniyet anlayışına eleştirel yaklaşmışlardır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru değişen siyasi ve fikrî şartlar, medeniyet kavramına yüklenen anlamların da farklılaşmasına yol açmıştır; bir yandan modernleşme adımları doğrudan devlet tarafından atılmakla beraber diğer yandan ise Avrupa medeniyeti daha çok maddi ilerleme ile özdeşleştirilmiştir.³

II. Abdülhamit döneminde güç kazanan İslamcı düşünce, II. Meşrutiyet yıllarında da etkisini sürdürmüştür; dönemin düşünürleri Avrupa medeniyeti karşısında kendi medeniyet ve kimliklerini öne çıkarırken, Batı'nın teknik ve biliminin karşısında Doğu'nun ahlak ve manevi üstünlüğünü savunmuşlardır. Bu dönemin medeniyet tartışmalarında Batı'nın sadece teknolojik anlamda gelişmiş yönlerinin alınması, ahlaki ve kültürel değerlerinden ise uzak durulması gerekliliği özellikle vurgulanmıştır.⁴ Ayrıca Müslümanların tarih boyunca insanlığa sunduğu ilmî, fikrî ve ahlaki katkılar hatırlatılmış;

¹ Ruhi Güler, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e "Medeniyet" Anlayışının Evrimi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 79.

² Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 172.

³ Cenk Reyhan ve Emine B. Halaçoğlu, “Osmanlı Basın-Yayınında Medeniyetçilik: II. Abdülhamit Dönemi Garbiyatçı Söylemde Ben-Öteki İlişkisi ve Kimlik İnşası”, *Tarihyazını*, C. 3, S. 2, Aralık 2021, ss. 162-191, s. 174.

⁴ Reyhan ve Halaçoğlu, a.g.m., s. 188.

Batı'dan gelen İslam'ın ilerlemeye engel olduğuna dair eleştirilere karşı İslam medeniyetini savunan çok sayıda eser kaleme alınmıştır.⁵

Nitekim bu tezde transkripsiyon ve değerlendirmesi yapılan *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları* isimli risale de söz konusu eserler arasında yer almaktadır. Müellif, Avrupa'da İslam ve Müslümanlara yöneltilen eleştirilere tarihî örneklerle cevap vermeye çalışmış; Avrupa merkezli medeniyet anlayışına karşı İslam medeniyetinin mevcudiyetini, insanlığa sağladığı katkıları ve Avrupa'da İslam dinine yönelen ilgiyi örneklerle ortaya koymuştur. Bu yönüyle eser II. Meşrutiyet dönemi İslamcı düşüncenin medeniyet anlayışını yansıtan eserlerden biri niteliğindedir.

Bu çalışmanın temel amacı, Tevfikîzâde İsmail Tevfik'in *Medeniyet-i İslâmiye ve İngiliz Müslümanları* adlı risalesini Latin harflerine transkribe etmek ve eseri II. Meşrutiyet dönemi Avrupa-İslam medeniyeti tartışmaları bağlamında değerlendirmektir. Böylece hem Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış bir metin günümüz araştırmacılarının kullanımına kazandırılması hem de Osmanlı düşünce hayatında medeniyet anlayışına ilişkin tartışmalara katkı sağlayacak bir değerlendirme ortaya konulması hedeflenmiştir. Söz konusu esere çeşitli araştırmalarda yer yer atıf yapılmış olmakla birlikte, eser üzerine tespit edilebilen müstakil tek çalışma Prof. Dr. Yunus Özger'in 2014 yılında yayımladığı "Yozgatlı Tevfikîzâde İsmail Tevfik Bey ve "Medeniyet-i İslâmiye, İngiliz Müslümanları" Eserlerinin Tahlili"⁶ adlı makalesidir. Bahsi geçen makalede risalenin yalnızca muhtevası özet halinde aktarılmıştır. Bu tez çalışması ise eserin tam metin transkripsiyonunun yanı sıra içerik analizi ve değerlendirmesiyle ilgili literatüre özgün bir katkı sunacaktır.

⁵ Ernest Renan'ın 29 Mart 1883 tarihinde Sorbonne Üniversitesi'nde sunduğu "*L'Islamisme et la Science*" (İslamiyet ve Bilim) isimli tebliğinde İslam'ın bilim ve ilerlemeye engel olduğu yönündeki iddiaları İslam dünyasında tartışmalara yol açmış, bu iddiaları reddeden çeşitli yazılar kaleme alınmıştır. Bunların meşhurlarından biri Namık Kemal'in 1908 tarihli *Renan Müdâfaanâmesi* isimli eseridir.

⁶ Yunus Özger, "Yozgatlı Tevfikîzâde İsmail Tevfik Bey ve "Medeniyet-i İslâmiye, İngiliz Müslümanları" Eserlerinin Tahlili", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 6, 2014, ss.1-28.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEDENİYET KAVRAMININ TARİHÇESİ

1. MEDENİYET KAVRAMININ KÖKENİ VE AVRUPA'DA ORTAYA ÇIKIŞI

Literatürde Aydınlanma Çağı olarak adlandırılan, XVII. ve XVIII. yüzyıl itibariyle Avrupa'da yaşanan düşünsel, bilimsel, ekonomik ve toplumsal gelişmeler, Batı'nın kendine hasrettiği üstünlükleri tanımlayabilecek yeni kavramların doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreç sonunda, Batı kendi tarihsel kazanımlarını kapsayacak ve kendisini diğer toplumlardan ayıran üstünlük anlayışını yansıtacak “medeniyet” kavramına ulaşmıştır.⁷

Medeniyet kavramı, her şeyden önce Batılı öz bilinci ifade etmek için kullanılmıştır. Bu anlayış sayesinde Batı, son üç yüzyılda sahip olduğu bilimsel ve teknik bilgi düzeyini, kurumlarını, davranış biçimlerini ve dünya görüşünü çağdaşı daha ilkel toplumlar ve geçmişle karşılaştırarak kendini üstün konuma yerleştirmiştir.⁸ Başlangıçta Fransa ve İngiltere’de aristokrat sınıfın yaşam tarzını tanımlayan çeşitli ifadelerin gelişiminden doğan bu kavram⁹, zamanla Batı’nın ulaştığı gelişmişlik seviyesini evrensel bir hedef olarak sunmuştur.¹⁰

Medeniyet kavramının kapsamı konusunda farklı düşünürler farklı tanımlar ortaya koymuştur. Immanuel Wallerstein’e göre medeniyet, “*bir çeşit tarihsel bir bütün oluşturan ve bu olgunun diğer çeşitleriyle bir arada var olan dünya görüşü, adetler, yapılar ve kültürün belirli bir bağlantısı*” anlamına gelmektedir.¹¹ Ferdinand Braudel, ise medeniyetin sabit bir mekâna, kendine özgü bir coğrafyaya bağlı olduğunu vurgulamıştır.¹² Durkheim ve Mauss medeniyeti, birden fazla milleti içine alan ortak değerler bütünü; bu milletlerin kültürünü ise bu büyük bütünün birer parçası olarak

⁷ Ruhi Güler, *a.g.t.*, s. 11.

⁸ Norbert Elias, *Uygarlık Süreci*, C. I, Çev. Ender Ateşman, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 73.

⁹ Elias, *a.g.e.*, s. 116.

¹⁰ Tahsin Görgün, “Medeniyet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 28, TDV Yayınları, Ankara 2003, ss. 298-301, s. 298.

¹¹ Immanuel Wallerstein, “Bir Medeniyet Olarak Modern Dünya-Sistem”, *Jeopolitik ve Jeokültür Değişmekte Olan Dünya-Sistem Üzerine Düşünceler*, Çev. Mustafa Özel, Küre Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 253.

¹² Fernard Braudel, *Uygarlığın Grameri*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmza Kitabevi Yayınları, Ankara 1996, s. 35.

yorumlamıştır.¹³ İsmail Hakkı Baltacıoğlu da medeniyetin soyut bir kavram olmadığını, toplum yaşamının belirtilerinden ve kurumlarından ayrı bir şekilde değerlendirilemeyeceğine ifade etmiştir.¹⁴

Esasında medeniyet kavramı ile birbirinden farklı durumlar ifade edilmiştir. Elias'ın belirttiği gibi bir toplumda yasal cezalandırma şeklinden tutun da yemek hazırlama biçimlerine kadar pek çok olgu “medeni” ya da “medeni olmayan” şeklinde nitelendirilebilmektedir.¹⁵ Bu nedenle bu kavramı net bir biçimde tanımlamak zor olmakla beraber genel anlamda toplumların maddi unsurlarını, gelişmişlik düzeylerini, eğitim sistemlerini, dinlerini, hukuk sistemlerini, yaşam tarzlarını kapsadığı kısaca ifade edilmektedir.¹⁶

Kavramın günümüzdeki bu geniş kapsamını daha iyi anlamlandırmak, kelimenin tarihsel ve etimolojik evrimini yakından incelemeyi gerekli kılmaktadır. Türkçeye “medeniyet” olarak geçen *civilization* kavramının kökeni, Roma döneminde kullanılan Latince *civis* (yurttaş) ve *civilis* (yurttaşa ait olan) sözcüklerine dayanmaktadır.¹⁷ Ancak kavram, modern anlamıyla XVI. yüzyıldan sonra Avrupa’da yaşanan toplumsal dönüşümlerle ilişkilidir. Bu bağlamda Orta Çağ Latincesinde aynı kökten türeyen *civilizare* ve *civilitas* sözcükleri önem kazanmaktadır.¹⁸

XVI. yüzyılda Fransızcada *civilisé*, ardından XVII. yüzyılda İngilizcede *civilize* biçiminde kullanılan *civilizare* fiili, “medenileştirmek” anlamına gelmekteydi. Kavramın ortaya çıkmasında en önemli katkı, 1530’da yayımlanan *de Civilitate Morum Puerilium* (tr. Çocukta Geleneklerin Nazikleşmesi) adlı eserinde Erasmus tarafından yapılmıştır. Erasmus’un *Civilitas* kelimesini *civilite* (kibarlık) olarak kullanması sonucu, İngilizcede *civility*, İtalyancada *civilita* ve Almancada *zivilitat* sözcükleri gibi kullanımlar hızla diğer Avrupa dillerinde yaygınlaşmıştır.¹⁹

¹³ Samuel P. Huntington, *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, Çev. Mehmet Turhan, Cem Soydemir, İstanbul 2006, s. 48.

¹⁴ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Batıya Doğru*, Sebat Basımevi, İstanbul 1945, s. 13-14.

¹⁵ Elias, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁶ Fatih Şimşek, “Batı’dan Osmanlıya Medeniyet Kavramının Tarihsel Süreç İçerisindeki Dönüşümü”, *Türk Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 11, Aralık 2017, ss. 437-453, s. 438.

¹⁷ Raymond Williams, *Anahtar Sözcükler: Kültür ve Toplumun Sözvarlığı*, Çev. Savaş Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 70.

¹⁸ Şimşek, *a.g.m.*, s. 439.

¹⁹ Elias, *a.g.e.*, s. 134-135.

Bununla beraber *civilisation* kelimesi XVIII. yüzyılda Fransa’da ortaya çıkmasına rağmen bahsettiğimiz kavramların yerini alması ve yaygınlaşması XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir.²⁰ Elias’ın “*Courtoisie, civilite ve civilisation bir toplumsal gelişimin üç ayrı dönemini anlatan üç ayrı kavramdır.*”²¹ ifadesiyle dikkat çektiği üzere zamanla birbirinin yerine geçen kullanımlar yalnız dilsel bir değişimin değil aynı zamanda toplumsal bir dönüşümün izlerini taşımaktadır.

XVII. yüzyıla kadar Fransa saray aristokrasinin davranış biçimleri *courtoise* (nezaket, şövalye ruhu) kelimesi ile tanımlanırken, bu yüzyıldan itibaren burjuvazi ve saray çevrelerinin birbirine yakınlaşması sonucu *courtoisie* gözden düşmüş, yerini *civilite* (nezaket, toplumsal görgü) kelimesine bırakmıştır.²² Bu dönemde *civilité*, tıpkı *courtoisie* gibi davranış odaklı olup nezaket, kibarlık ve görgü anlamında kullanılmıştır. Aynı şekilde *politesse* (kibarlık), *civilisé* (medenileşmiş), *police* (toplumsal düzen, adetlerin yumuşaması)²³ gibi sözcüklerden Avrupa’nın gelişmekte olan şehirlerindeki toplum düzenini anlatmakta yararlanılmıştır.²⁴

Ancak bu kavramların çoğu, hızla değişen toplumsal yapıyı ve gelişimin sürekliliğini ifade etmekten uzak, daha statik anlamlar taşımaktadır. Son yüzyıllarda elde edilen kazanımları kapsayacak daha dinamik bir kavrama ihtiyaç duyulmuştur. Bunun sonucunda Latince *civitas* kelimesine dayanan *civilisation* kavramı bu ihtiyaca cevap vermiştir.²⁵

Kavramın ilk kullanımı hakkında farklı görüşler vardır. Yukarıda belirtildiği üzere bir sürecin sonunda ortaya çıkan *civilisation* kavramı ilk defa XVIII. yüzyılda Fransa’da kullanılmıştır. Braudel, *XIV. Louis Yüzyılı* kitabında (1751) Voltaire’nin “dönemin medeniyeti” şeklinde dolaylı biçimde kavramı kullandığını aktarırken²⁶; Elias ise medeniyet düşüncesinin varlığına ilk olarak Jacques Turgot’un 1750 yılında yayımlanan *Dünya Tarihi (Histoire Universelle)* adlı eserinde rastlanıldığını belirtmiştir.²⁷

²⁰ Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 15.

²¹ Elias, *a.g.e.*, s. 198.

²² Elias, *a.g.e.*, s. 198.

²³ Lucien Febvre, “Uygarlık, Bir Kelimenin ve Bir Fikir Gurubunun Evrimi”, *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1995, s. 21.

²⁴ Güler, *a.g.t.*, s. 15.

²⁵ Gökhan Topluk ve Hakkı Büyükbaş, “Uygarlık Kavramının İnşası ve Osmanlı-Türkiye Aydınının Gündemine Girişi”, *İçtimaiyat*, C. 8, S. 2, Kasım 2024, ss. 450-465, s. 452.

²⁶ Braudel, *a.g.e.*, s. 245.

²⁷ Elias, *a.g.e.*, s. 114.

Civilisation kelimesinin yazılı olarak ifadesine gelince kavramı ilk kullanan kişi, 1756'da Marki de Mirabeau olmuştur.²⁸ Mirabeau, *Ami des hommes ou Traité de la population (İnsanların Dostu ya da Nüfus Üzerine İnceleme)* adlı eserinde “uygarlığın çarkları” ve “sahte uygarlığın lüksü”²⁹ ifadelerini kullanmış; bu kavramın temsil ettiği üstünlüğe inanmadığını, medeniyetin ve içerdiği unsurların “beş para etmez” olduğunu ileri sürmüştür.³⁰ Mirebeau *civilisation* terimini *politesse*, *civilite* gibi kavramlara yakın bir anlamda, saraylı davranış biçimi ve adetlerini eleştirmek üzere kullanmıştır. Avrupa aristokrasisinin, kendilerini daha “ilkel” gördükleri topluluklara karşı sahiplendikleri özelliklerin aslında erdemin kendisi olmadığı aksine bir maske olduğunu vurgulamıştır.³¹ Sonuç olarak, Mirabeau'nun medeniyet kavramını sınırlı bir manada kullanmasına rağmen, bu kullanımı epistemolojik bir katkı olarak önemli görülmüştür.³²

Bu katkının ardından *civilisation* teriminin kavramsal gelişimi, XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren hız kazanmış ve XIX. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Saraylı bir kavram olarak ortaya çıkan *civilisation* önce aristokrasiden burjuvazinin kullanımına geçmiş, Fransız Devrimi sonrasında ise Fransız milletinin bir niteliği olarak önemslenmiştir. Ardından diğer toplumları da aynı medenilik seviyesine ulaştırma misyonunu yüklenme adına sömürgeciliğin ideolojik zeminini oluşturmuştur.³³

1.2. MEDENİYET KAVRAMININ YÜKLENDİĞİ ANLAMLAR

XVI. ve XVII. yüzyıllarda doğa bilimlerindeki gelişmeler ve teknik buluşların toplumsal yaşamda meydana getirdiği etkiler, Avrupa düşüncesinde bir ilerleme inancını doğurmuştur. Aydınlanma felsefesinin temelinde toplumların da tıpkı doğa gibi sürekli bir ilerleme içerisinde olduğu fikri vardır.³⁴ İlerlemecilik düşüncesi, Fransa'da devrime giden süreçte doğa bilimleri ve aklın ışığında yöneticilerin aydınlatılması ve bu sayede toplumun her yönden “medenileştirilmesi” misyonu ile kendini bulmuştur. Bu süreç

²⁸ Braudel, *a.g.e.*, s. 28; Server Tanilli, *Uygarlık Tarihi*, Adam Yayınları, İstanbul 2002, s. 12; Elias, *a.g.e.*, s. 114-15.

²⁹ Braudel, *a.g.e.*, s. 28.

³⁰ Elias, *a.g.e.*, s. 116.

³¹ Elias, *a.g.e.*, s. 116. Benzer bir düşünceye Rousseau'da da rastlanılmaktadır. Dijon Akademisinin düzenlediği yarışmada kendisine birincilik kazandıran *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev* (1750) adlı denemesinde “yumuşak huyların”, “uygar şehir adetlerinin”, insanları gerçek erdeme sahip olmadıkları halde öyleymiş gibi davranmalarına yani iki yüzlü olmalarına sebep olduğunu söylemiştir. Bkz. Jean-Jacques Rousseau, *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev*, Çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul 2007, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2007, s. 8.

³² Topluk ve Büyükbaş, *a.g.m.*, s. 453.

³³ Güler, *a.g.t.*, s. 33.

³⁴ İbrahim Şirin, “Osmanlı-Türk Aydınlanma Medeniyet Anlayışı”, *Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, Ocak 2014, ss. 109-120, s. 115.

sadece saraylı toplumunun bir yansıması olarak insan ilişkilerinin nazikleşmesini içermekle kalmamış, aynı zamanda reformcu orta sınıfın istekleri doğrultusunda anayasanın, eğitimin, kurumların, hukukun medenileşmesini de kapsamıştır.³⁵

Bunun sonucunda *civilisation*, kavramın ortaya çıkmasına zemin hazırlayan tarihsel sürecin bir yansıması olarak ulaşılan önemli bir aşamayı ifade eder hale gelmiştir. Böylece medeniyet, yalnızca bireysel davranışları tanımlayan bir kavram olmaktan çıkıp, toplumların gelişmişlik düzeyini ifade eden kapsamlı bir anlam kazanmıştır. Bu anlamıyla da Fransız devriminin durulmasının ardından Fransa'nın yayılmacı ve sömürgeci politikasının bir dayanak noktası olmuştur.

Fransa, İngiltere ve sömürge faaliyeti gösteren diğer Avrupalı devletler kendilerini nihayete ermiş bir medeniyetin taşıyıcısı ve yayıcısı olarak görmeye başlamışlardır.³⁶ Artık *civilisation*, Batılı bilinç için Elias'ın ifadesiyle “*daha önce saraylı aristokrat üst tabakaların, uygarlık, ‘politesse’, ‘civilite’ gibi kavramları kendi iktidarlarını gerekçelendirmede kullanmaları gibi, kendi egemenliklerini gerekçelendirmede kullandıkları bir kavram haline gelir.*”³⁷ Böylece sınıfların/ulusların/devletlerin sahip olduğu egemenlik güçlerini meşru hale getirme, “medeniyet” kavramının önemli işlevlerinden birisi olmuştur.³⁸

XVIII. yüzyılın sonunda XIX. yüzyıla geçiş sürecinde “medeniyet” kavramı çeşitli anlamlar yüklenerek dönüşmüştür. Febvre, XVII. yüzyıl itibariyle Fransız yazarların toplumları belli bir hiyerarşik düzende sınıflandırmaya başladıklarını ifade etmiştir. Genel olarak vahşi ve barbar toplumlar bu hiyerarşinin alt tabakasını oluştururken, onların üzerinde *civilisé* (medenileşmiş), *politesse* (kibarlık) ve *police* (adetleri yumuşamış) gibi sıfatlara sahip toplumlar yer almaktaydı.³⁹ Bu sınıflandırma, Avrupa merkezli tarih anlayışının temelini oluşturmuştur. Wallerstein, XIX. yüzyıl boyunca *civilisation* kavramının evrimsel bir çerçevede şekillendiğini, vahşilikten barbarlığa; barbarlıktan medeniliğe geçişin tarihsel olarak ulaşılabilecek aşamalar olarak kabul edildiğini belirtmiştir.⁴⁰

³⁵ Elias, *a.g.e.*, s. 126.

³⁶ Elias, *a.g.e.*, s. 129.

³⁷ Elias, *a.g.e.*, s. 129.

³⁸ Güler, *a.g.t.*, s. 42.

³⁹ Febvre, *a.g.e.*, s. 21.

⁴⁰ Wallerstein, *a.g.e.*, s. 271.

Bu noktada *civilisation* terimi, Avrupa'nın ekonomi, bilim, teknik, sanat, eğitim gibi alanlarda kaydettiği gelişmeler sonucu, barbar ve vahşi toplumlar karşısında sahip olduğu özelliklerin ifadesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ancak kavram, sadece iki farklı toplumu ifade eden bir niteleme olmakla kalmamış, Aydınlanma felsefesinin etkisiyle ilerlemecilik fikriyle eklemlenerek daha dinamik anlama bürünmüştür.⁴¹

Avrupa devletleri tarafından üstlenilen “medenileştirme misyonu”, öncesinde kaynak ve insan gücünün Batı'ya devşirilmesi ile başlayan sömürgecilik faaliyetlerine yeni bir alan açarak, yüzyıllarca sömürülen halkların hukuk, siyaset, eğitim gibi alanlarının da Batılı değerler tarafından yeniden şekillendirildiği yeni bir tarihsel aşamanın başlangıcı olmuştur. Bu yönüyle “medeniyet” kavramı, yalnızca kültürel gelişmişliğin ötesinde sömürgeciliği meşrulaştıran ideolojik bir araç olarak da işlev görmüştür.⁴²

Avrupa'da medeniyet kavramının bu şekilde dönüşmesi, Batı-dışı toplumlarında bu kavram karşısındaki konumlarını değerlendirmelerine yol açmıştır. Özellikle tarihsel süreç içerisinde Avrupa devletleriyle siyasi ve askeri mücadele içinde olan Osmanlı Devleti hem milliyetçilik akımı hem de sömürge faaliyetleri sebebiyle sahip olduğu hakimiyet alanını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu süreçte Osmanlı devlet adamları ve aydınları, bir yandan Batı'nın askeri ve teknik üstünlüğünün nedenleri sorgularken, diğer yandan kendilerini bu gelişim karşısında nasıl konumlandıracaklarını çözümlmeye çalışmışlar.⁴³

2. XIX. YÜZYILDA MEDENİYET KAVRAMININ OSMANLI LİTERATÜRÜNE GİRİŞİ

XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı aydınlarının mesai harcadığı en önemli konulardan birisi olan “medeniyet” kavramı, Osmanlı Devleti'nin gerileme ve dağılma sürecini durduracak ve yeniden eski gücüne kavuşmasına imkan sağlayacak çözüm arayışlarının merkezinde yer almıştır.⁴⁴

Avrupa'da Rönesans ile birlikte son birkaç yüzyılda meydana gelen dönüşümleri, tarihin kalanından ayırmak için öncelikle Fransa'da kullanılmaya başlanan *civilisation*, hızlıca Avrupa dillerinde yayılmış, sonra da etkisini bütün dünyada hissettiren bir olgu haline gelmiştir. Osmanlı düşünce hayatında ise Tanzimat sonrası Batı'dan gelen hürriyet,

⁴¹ Topluk ve Büyükbaş, a.g.m., s. 453.

⁴² Güler, a.g.t., s. 58-59.

⁴³ Güler, a.g.t., s. 1.

⁴⁴ Baykara, a.g.e., s. 75.

terakkî, eşitlik, meşrutiyet gibi kavramların bütününi kuşatan şemsiye bir kavram olarak önem kazanmıştır.⁴⁵

Bununla beraber *civilisation* kavramı etkisini, Osmanlıların fikir dünyasında göstermeye başlamadan daha önce 1821 Yunan isyanıyla Osmanlı siyasi hayatında hissettirmeye başlamıştır. Antik Yunan'ın ve Avrupa dünyasının bir parçası olarak görülen Yunanlıların barbar olarak nitelenen Türk/Osmanlı egemenliğine karşı çıkması, Avrupalı devletler tarafından Batı medeniyeti adına önemli görülmüş ve desteklenmiştir.⁴⁶ İsyan, Osmanlı güçlerinin yetersiz kalması sonucu Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın Batı tarzında eğitim almış ordusunun yardımıyla bastırılmıştır. Modern Mısır ordusunun başarısı, II. Mahmut'un Yeniçeri Ocağı'nı ilga edip modern askeri standartlara göre eğitecek yeni bir ordu kurma adımlarını güçlendirmiştir.⁴⁷

Diğer taraftan Fransa'nın sömürge alanını genişletmek arzusuyla 1798'de Mısır'ı işgali ve ardından "medenileştirme misyonu" söylemiyle 1830'da Cezayir'e yönelmesi, Rusya'nın Yunan bağımsızlığını desteklemesi ve bunun 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Yunan bağımsızlığıyla sonuçlanması gibi olaylar Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın *civilisationı* karşısında aldığı yaraların örnekleri olmuştur.⁴⁸

Ancak en büyük darbe Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan gelmiştir. Düzenli ve eğitilmiş bir ordu kuran Mehmet Ali Paşa zamanla İstanbul'dan bağımsız hareket etmeye, kendi adına Avrupalı devletlerle anlaşmalar yapmaya başlamıştır. 1828-29 Osmanlı-Rus savaşında II. Mahmut'un yardım isteğine kayıtsız kalan Mehmet Ali Paşa ile Osmanlı Devleti arasında anlaşmazlıklar artmış ve Mısır ordusu Suriye'yi ele geçirmek üzere harekete geçmiştir.⁴⁹ Osmanlı Devleti'nin askeri gücüyle kendi valisini durduramaması ve Avrupa devletlerinden yardım istemesi, Osmanlı'nın içinde bulunduğu durumu trajik bir şekilde gözler önüne sermiştir. Osmanlı'yı eski gücüne kavuşturmak için sadece askeri alanda değil politik ve idari kurumlarda da Batı tarzı yenileşme politikalarına önem veren II. Mahmut, Avrupa Devletleri ile ilişkileri güçlendirmek, devletlerin desteğini

⁴⁵ Güler, *a.g.t.*, s. 79.

⁴⁶ Baykara, *a.g.e.*, s. 23-24.

⁴⁷ Kemal Beydilli, "Vak'a-i Hayriyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul 2012, ss. 454-457, s. 455.

⁴⁸ Topluk ve Büyükbaş, *a.g.m.*, s. 458-59.

⁴⁹ Mehmet Kocaoğlu, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841)", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 6, S. 6, Temmuz 1995, ss. 195-210, s. 199.

sürdürmek, Batı'daki gelişmeleri takip edebilmek için Avrupa başkentlerine elçiler göndermiştir.⁵⁰

1821'de kurulan Tercüme Odası'nda yetişen bürokratlar ve Avrupa'ya gönderilen diplomatların Avrupa medeniyetinin kaydettiği gelişmelerin altında yatan sebepleri anlama ve açıklamaya çalışmaları, Osmanlı literatürüne özgürlük, ilerleme, eşitlik, milliyetçilik ve *civilisation* gibi kavramların girmesini sağlamıştır. Bu süreç, aynı zamanda Osmanlı düşünce dünyasında kavramsal bir dönüşümün başlangıcı olarak değerlendirilmiştir.⁵¹

Tuncer Baykara, “medeniyet” kelimesinin Türkçede kullanımına dair ilk örneğin 1838'e ait olduğunu belirtmiştir.⁵² “Medeniyet” Arapçada şehir, kent anlamına gelen “(m-d-n)” köküne dayanan *medîne* ismine atfedilir. *Medîne* kelimesinin köken itibarıyla “yönetmek” (es-siyase) ve “malik olmak” anlamlarına gelen *deyn* (din) masdarıyla ilişkili olduğu da belirtilmiştir. Aynı kökten türetilen *temeddün* masdarı da “şehirli veya medenî hayat yaşamak” manasında Osmanlı literatüründe kullanılan bir kavram olmuştur.⁵³

“Medeniyet” kelimesinin, Osmanlı Türkçesinde *civilisation* kavramına karşılık türetilmiş olduğu yönünde genel bir kabul olmakla birlikte, Ruhi Güler doktora tezinde bu kelimenin hem Arapça kitaplarda hem de Osmanlı kaynaklarında oldukça eski bir geçmişe sahip olduğuna işaret eder. Ancak Türk/Osmanlı modernleşmesi ile beraber 1830'lardan sonra kullanım yoğunluğu artmış ve Osmanlılar *civilisation* kavramına karşılık olarak, var olan bir kelimenin sadece anlamında değişiklik yapmakla yetinmişlerdir.⁵⁴

Bu kavramın Osmanlı literatüründeki tarihçesine baktığımızda ilk olarak Paris elçisi Mustafa Reşit Paşa ön plana çıkmaktadır. Mustafa Reşit Paşa, 1834 yılında İstanbul'a gönderdiği yazılarında Fransızca yeni bir kelime olan *civilisationı* Türkçe karşılığı henüz bulunmadığı için Fransızca okunuşuyla *sivilizasyon* şeklinde kullanmış ve bu kavramı “terbiye-i nas” yani insanların eğitilmesi ve “icra-yı nizâmat” yani hukukun

⁵⁰ Baykara, *a.g.e.*, s. 28-29.

⁵¹ Şeref Albayrak, “Tanzimat Aydınları ve Said Halim Paşa'da Medeniyet Algısı”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2019, s. 29.

⁵² Baykara, *a.g.e.*, 15.

⁵³ İlhan Kutluer “Medeniyet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C. 28, Ankara 2003, ss. 296-97, s. 296.

⁵⁴ Güler, *a.g.t.*, s. 85

uygulanması olarak tarif etmiştir.⁵⁵ Bu kullanım, 1834-1837 yılları arasında *civilisation*dan “medeniyet” kavramına geçilene kadar sınırlı bir süre devam etmiştir.⁵⁶

Nihayetinde *civilisation* kavramına karşılık “medeniyet”i ilk kullanan devlet adamı Sadık Rıfat Paşa olmuştur.⁵⁷ Paşa, 1837’de kaleme aldığı ancak daha sonraki yıllarda yayınlanan *Avrupa Ahvaline Dair Risale* adlı yazısında “...Avrupa’nın şimdiki sivilizasyonu yani usul-i me’nûsiyet ve medeniyeti iktizasınca...”⁵⁸ şeklinde *sivilizasyonun* iki kelimelik tarifinde kullanmıştır.

Kelimenin ilk defa yazılı bir eserde karşımıza çıkması ise 1840 yılına rastlamaktadır. Mustafa Sami Efendi, *Avrupa Risalesi* isimli eserinde, Avrupa’da gördüğü düzeni “medeniyet” kelimesiyle ifade etmiştir:

“...Paris elçiliği başkâtipliği görevim dolayısıyla Avrupa’ya yaptığım seyahatimde görmüş olduğum memleketleri ve yerleri, Avrupalıların medeniyet usulleri gereği kurmayı ve düzenlemeyi başardıkları düzenlerden bazı gerekli durumları kaleme alıp bu yolla milletime bir hizmet edeyim diye niyet ettim.”⁵⁹

Tuncer Baykara’nın aktarımına göre, 1828-1843 yılları arasındaki sözlüklerde *civilisation* kelimesine “ünsiyet”, “tehzip-i ahlak” (ahlakı düzeltmek), “edep-erkan öğrenmek” ve “zariflenme” gibi anlamlar verilmiş, ancak kavramın tam olarak karşılığı bulunamamıştır. Bianchi, 1843 basımı Fransızca-Türkçe sözlüğünde *civilisation* maddesini revize ederek karşılığı olarak “medeniyet” ve “temeddün” kelimelerini kullanmıştır.⁶⁰ 1845’lerden itibaren “medeniyet” kavramının kullanımı hızla benimsenerek yaygınlaşmış, 1860’lardan sonra tamamen *sivilizasyon* yerine kullanılır olmuştur.⁶¹

2.1. OSMANLI AYDINLARININ MEDENİYET ANLAYIŞLARI

Osmanlı Devleti, Batı karşısında aldığı yenilgilerle askeri, teknik, bilim ve eğitim alanlarında geri kalmışlığını kesin ve acı bir şekilde tecrübe etmiştir. Bu nedenle III.

⁵⁵ Baykara, *a.g.e.*, s. 29, Güler, *a.g.t.*, s. 109.

⁵⁶ Güler, *a.g.t.*, s. 109

⁵⁷ Baykara, *a.g.e.*, s. 54.

⁵⁸ Sadık Rıfat Paşa, “Avrupa Ahvâline Dair Risâle”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 3, Kış 2006, ss. 461-468, s. 463.

⁵⁹ Güler, *a.g.t.*, s. 111.

⁶⁰ Baykara, *a.g.e.*, s. 39-43.

⁶¹ Baykara, *a.g.e.*, s. 54.

Selim’den itibaren Osmanlı’yı eski günlerindeki ihtişam ve başarılarına kavuşturmak için öncelikle askeri ve teknik alanda Batı’yı örnek alarak iyileştirme politikaları hayata geçirilmişse de bu yenilikler yetersiz kalmıştır. Tanzimat Fermanı’nın ilanıyla birlikte, Batılılaşma siyasi ve hukuki alanlara da etki edecek bir şekle bürünmüş⁶²; halkın can ve mal güvenliğini koruma, yasalar karşısında Osmanlı vatandaşlarının eşitliği, vergi adaleti gibi maddelerle “medeniyet”, iç siyasete dahil olmuştur.⁶³

Tanzimat Fermanı, doğrudan Osmanlı devlet idaresinin ya da toplumun içerisinden gelen bir ihtiyaç olmaktan öte büyük ölçüde Avrupa’dan gelen siyasi ve ekonomik şartların doğurduğu bir baskı sonucu ortaya çıkmıştır.⁶⁴ Fermanın ilanıyla, Fransız İhtilali ile yayılan milliyetçilik akımlarının Osmanlı toplumu üzerindeki yıkıcı etkilerinin önüne geçmek, azınlık hakları hususunda oluşan baskı engellenmek istenmiştir.⁶⁵

Bununla beraber yukarıda bahsettiğimiz devlet adamlarının Avrupa medeniyetine dair gözlemleri ve Osmanlı’nın eski gücüne kavuşması için Avrupa’daki yenilikleri taklit etmesi gerektiği fikrinin aydın-bürokratlar tarafından benimsenmesi, memleketimizin Garp medeniyetine giriş yapması olarak tanımlanacak olan⁶⁶ Tanzimat döneminin başlamasına da zemin hazırlamıştır.

Ahmet Hamdi Tanpınar’a göre Tanzimat döneminin ilk ideolojisi medeniyetçiliktir. Bu kavram etrafında oluşan idealizasyon, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi önemli fikir akımların temelini oluşturmuştur. Tanpınar, Şinasi’nin Mustafa Reşit Paşa’dan “medeniyet resulü” olarak bahsederek, Osmanlı düşünce hayatına yeni yeni giren bir kavramı kendi nesli ve sonrakiler için bir din haline getirdiğini ifade etmiştir.⁶⁷ Ülken’in ifadesiyle Şinasi’ye göre Osmanlı’nın adım attığı yeni medeniyetin mucizesi akıl ve kanundur. Hukuka dayalı bir sistem, bu yeni düzenin temelidir. Osmanlılar, Reşit Paşa’nın hazırlayıp ilan ettiği ferman ile eski düzenin zulmünden kurtarılmış, akıl ve adalet dönemine girmiştir.⁶⁸

⁶² Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 27.

⁶³ Baykara, *a.g.e.*, s. 76.

⁶⁴ Ülken, *a.g.e.*, s. 33.

⁶⁵ Albayrak, *a.g.t.*, s. 18.

⁶⁶ Halil İncelik, *Tanzimat; Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 31

⁶⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2021, s. 159.

⁶⁸ Ülken, *a.g.e.*, s. 73.

Mustafa Reşit Paşa, 9 Kasım 1834 tarihinde Paris elçiliği sırasında yazmış olduğu raporunda “*terbiye-i nâs ve icrâ-yı nizâmât*” olarak medenileşmenin usulünü tarif etmiştir. Bu tarifte Tanzimat dönemi Osmanlı modernleşmesinin özü yansıtılmıştır.⁶⁹ Paşa, zamanın gerekliliğine uygun bir şekilde insanların eğitilmesi, eğitim yoluyla Avrupa bilgi ve birikiminin aktarılması, toplumda kanunlar aracılığıyla sosyal ve siyasi organizasyonun sağlanması gerekliliğini vurgulayarak yukarıdan aşağıya bir değişim metodu sunmuştur.⁷⁰

Sadık Rıfat Paşa’nın *Müntehabat-ı Asar* (1874) eserinin ikinci cildinin içerisinde yer alan “Avrupa Ahvaline Dair Risale” adlı yazısında *sivilizasyon* kelimesine Türkçe bir karşılık vermeye çalışırken Türkiye’nin batılılaşma tarihi açısından önemli aşama kaydetmiştir.⁷¹ Sadık Rıfat Paşa, medeniyetin ilerlemesinin nüfusun artışı, ülke ve devletin imarı, halkın can, mal ve namusunun devletin güvencesinde olmasına bağlı olduğunu söyleyerek Tanzimat düşüncesinin öncülerinden olmuştur.⁷²

“...Avrupa’nın şimdiki sivilizasyonu yani usul-i me’nûsiyet ve medeniyeti iktizasınca menâfi-i mülkiye-i لازمelerinin ilerlemesini ancak teksir-i efradı ı millet ve imar-ı memalik ve devlet ve istihsâl-i asayiş ve rahat esbâb-ı adiyesiyle icra ve istihsal etmekte ve bu misüllü menfaat-i külliye ile ilerleyip yekdiğer üzerine halen ve itibaren kesb-i meziyet eylemektedir. Bu madde-i lâzimenin üss-i esası dahi her bir akvamın ve milletin can ve mal ırz ve itibari hakkında emniyet-i kamilesinin istihsaline...”⁷³

Sadık Rıfat Paşa eğitim, ıslahat, akıl, terakki kavramlarının da Osmanlı düşünce dünyasına girmesine öncülük ederek Yeni Osmanlıları etkileyen isimlerden birisi olmuştur. Osmanlı’nın yeniden ilerleme kaydedebilmesi için “*asır ve zamanın hükmünü ve ihtiyacâtını bilip ona göre hareket etmek*”⁷⁴ gerekmektedir. Bunun için de en önemli vasıta, cehalet ve taassuba karşı akıl ve bilime önem vermektir.⁷⁵

⁶⁹ Ahmet Karaçavuş, “Temeddünden Medeniyete Osmanlı’nın İnsan Toplum ve Devlet Anlayışının Değişimi Üzerine Bir Deneme”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 37, Ocak 2015, ss. 87-180, s. 127.

⁷⁰ Güler, a.g.t., s. 109-10.

⁷¹ Elif Merve Koç, “Yeni Osmanlılarda Medeniyet Tasavvuru”, *Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2023, s. 29.

⁷² Şirin, a.g.m., s. 110.

⁷³ Sadık Rıfat Paşa, a.g.m., s. 463.

⁷⁴ Gökhan Çetinsaya, “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, *Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 56.

⁷⁵ Şirin, a.g.m., s. 110.

Tanzimat aydınları, medeniyet ve terakki kavramlarını birbirleriyle yakın bir ilişki içerisinde değerlendirmişlerdir. “Terakki”yi medeniyetin ayrılmaz bir unsuru olarak gören Fuat Paşa, bu düşüncesini dinî argümanlarla temellendirmeye çalışmıştır. Paşa’ya göre insanın sürekli ilerleme eğilimi, İslam’ın özüne aykırı değil; aksine teşvik ettiği bir durumdur. İslam dini, terakkiyi mümkün kılacak bütün şartları bünyesinde barındırmaktadır: “İslamlık bize aklımızı iyi kullanıp dünyanın terakkisi yolunda ilerlemekliğimizi emretmekte ve değil Arabistan’da ve Müslüman ülkelerde, hatta yabancı yerlerde, Çin’de, dünyanın en ırak köşelerinde bile bilim ve beceri ışığını aramaya bizi yöneltmektedir.”⁷⁶ Kemal Karpat’ın da ifade ettiği gibi, Tanzimat aydınları medeniyet kavramını kültürel-dinsel içeriğinden arındırarak daha nötr bir anlamda kullanmışlardır. Medeniyet; yüksek bir toplumsal düzen, terbiye ve ilerlemenin ifadesi olarak görülürken, cehalet, tembellik ve ilkeliliğin karşıtı şeklinde değerlendirilmiştir.⁷⁷

Bu nedenle ilk dönem Tanzimat aydınlarının Avrupa’nın ilim ve fenninden yararlanmayı meşrulaştırmak için Hz. Muhammed’in “*ilim Çin’de de olsa gidip alınız*” tavsiyesini sıkça dile getirmişlerdir. Dönemin düşünce dünyasında bilim ve medeniyet büyük ölçüde Avrupa ile özdeşleştirilmiştir. Bununla beraber Avrupa’nın ulaştığı medeniyet seviyesinin, geçmişte Müslümanlardan aldıkları ilmî birikim sayesinde ortaya çıktığı düşünülmüş ve tekrar İslam dünyasına aktarılmasında bir sakınca görülmemiştir.⁷⁸

Ancak XIX. yüzyılın ortalarından itibaren medeniyetin daha çok Batılı yaşam tarzının görünür unsurlarıyla ilişkilendirilmesine yönelik eleştiriler de ortaya çıkmaya başlamıştır. II. Mahmut döneminde başlayan giyim kuşam, yaşayış, görgü kuralları ve şehir hayatındaki değişimler, medeniyetin yalnızca Batılılaşma çerçevesinde anlaşılmasına yol açmıştır. Bunun sonucunda ise bazı Osmanlı aydınları, medenileşme çabalarını yüzeysel bir taklitçilik olarak değerlendirmişlerdir. Nitekim Tuncer Baykara, aydınların birçoğunun medeniyet algılarının Avrupa yaşam biçimiyle sınırlı kaldığını, günümüzde “kültür” kavramı içerisinde yer alan olgulardan ibaret olduğunu ifade etmektedir.⁷⁹

Bu eleştirilerin dikkat çekici örneklerinden birisi Hayrullah Efendi’den gelmiştir. Hayrullah Efendi, Tanzimat modernleşmesini “*efkarı cedide-yi asriye, dinsizlik*;

⁷⁶ Çetinsaya, a.g.e., s. 57.

⁷⁷ Kemal Karpat, *İslam’ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 15.

⁷⁸ Çetinsaya, a.g.e., s. 57.

⁷⁹ Şimşek, a.g.m., s. 448-49.

serbestiyet ve hürriyet ise edepsizliktir” sözleriyle eleştirmiştir.⁸⁰ Benzer şekilde Ali Suavi de medeniyet adına dinî ve örfî değerlerin küçümsenmesine tepki göstermiştir:

*“Medeniyet denilen şey bizim Osmanlı memalikine ters taraftan girmiş. En ziyade medeniyetli sayılan mesela Londra'da kiliseye gitmemek, pazar günü dükkan açmak, yahut alışveriş etmek veya dikiş pek günah sayılır ve en serbest İngilizler irtikap edemezler. Biz de ise adab-ı diniye ve adat-ı atıkayı tahkir etmek medeniyet addolunur. Bu ne ters mana. Hülasa-yı kelim şü taklid marazı bizi bitirmezden evvel bize onu bitirmek farzdır. Şimdiye dek dinimizi âdetimizi, milletimizi bu zatların ettikleri tecavüz artık yeter.”*⁸¹

Ali Suavi'ye göre taklitçilik Osmanlı Devleti'nin zayıflama sebeplerinden birisidir. Başka milletlerden faydalı şeyler almaya karşı olmadığını ancak kendine has özelliklerini terk ederek başkalarını taklit etmenin yanlışlığını belirtmiştir.⁸² Ali Suavi, medeniyet kavramına olumlu anlamlar yükleyerek yeniden tanımlamıştır; ona göre medeniyetin temelini adalet ve hukukun korunması, halkın egemenliğin sağlanması oluşturmaktadır.⁸³

Tanzimat modernleşmesi, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendi içerisinde bir kırılma yaşamıştır. Ali Suavi, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi isimler esasen modernleşme yanlısı olmalarına rağmen, bu süreçte gerçekleştirilen reformların yüzeysel bir taklit anlayışıyla sınırlı kaldığını ileri sürerek, yeniden değerlendirilmesi gerektiğini savunmuşlardır.⁸⁴ Tanzimat yönetimine yönelik eleştirileriyle öne çıkan Yeni Osmanlılar, modernleşme hareketlerinin Osmanlı'nın geleneksel toplumsal yapısıyla yaşadığı çatışmayı dile getirmiş, böylece medeniyet tartışmaları daha karmaşık bir hale gelmiştir. Tartışmalar yalnızca askerî ve idarî reformlarla sınırlı kalmamış; eğitimden sosyal hayata kadar geniş bir alana yayılmıştır. Bu genç aydınlar, Batı medeniyetinin bütünüyle benimsenmesine karşı çıkarak, Avrupa medeniyetini yalnız bilim, teknik ve idarî alanlarda örnek alıp, kültürel ve ahlaki unsurlarının dışarıda bırakılması gerektiğini düşünmüşlerdir.⁸⁵

⁸⁰ Hayrullah Efendi, Yolculuk Kitabı, 1867, s. 281, Akt. Şirin, a.g.m., s. 111.

⁸¹ Ali Suavi, “Taklid”, *Muhbir*, 18 Ocak 1868, S. 20, s. 3-4, Akt. Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 608.

⁸² Çelik, a.g.e. s. 606.

⁸³ Şirin, a.g.m. s. 111.

⁸⁴ Cemil Koçak, “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İstanbul 2006, s. 72-73.

⁸⁵ Koç, a.g.t., s. 45.

Namık Kemal de Osmanlı'nın modernleşme sürecine eleştirel yaklaşan aydınlardan biridir. Onun düşüncesinde Osmanlı Devleti'nin yeniden güç kazanabilmesi için Avrupa medeniyetiyle kurulan ilişki olumlu karşılanmış, Avrupa'yı taklidin “*maarif gibi, intizam-ı idare gibi ahalinin terakki-i ümran ve refahını mucip olacak ahvalde...*”⁸⁶ gerektiğini, ancak bu ilişkinin şekilsel bir taklitçiliğe dönüşmemesi ve Osmanlı toplumunun kendi değerleriyle uyumlu biçimde kurulması gerektiğini savunulmuştur.⁸⁷

“Önlerinde terakki ve mamuriyetçe taklit için Avrupa gibi bir üstad-ı hikmet var; balolarına, at cambazlarına taklit ediyorlar, Şura-yı Devlet ve Şura-yı Ümmet gibi mehasini yalnız alemleri için kullanıyorlar”⁸⁸

Diğer yandan Namık Kemal, yenilik karşıtlarının medeniyeti yalnızca Avrupa yaşam tarzı, eğlence kültürü ve ahlaksızlıkla özdeşleştiren anlayışlarına karşı çıkmıştır.⁸⁹ *İbret* gazetesinde yayımlanan “Medeniyet” başlıklı makalesinde, “...*fuhşiyat, onun avarız-ı zatiyesinde değil, nekais-i icraatındandır*”⁹⁰ sözleriyle ahlaki yozlaşmanın medeniyetin özünden değil, uygulamadaki eksikliklerden kaynaklandığını savunmuştur. Namık Kemal’e göre medeniyet, “*fenn-i siyaset nazarında*” yalnızca bir arada yaşamak değil, “*asayişte kemal*” yani kamu düzeni, hukuk ve toplumsal güvenliğin mükemmelliği anlamına gelmektedir.⁹¹ Bu nedenle, Osmanlı toplumunun Avrupa'yı bütünüyle taklit etmek yerine, “*kendi ahlâkımızın ilcaâtı, kendi aklımızın tasvibâtı*” çerçevesinde medenileşebileceğini savunmuştur.⁹²

Tanzimat döneminde Batı'yla özdeşleştirilen medeniyet anlayışı, XIX. yüzyılın sonlarına doğru farklı boyutlar kazanmıştır. Namık Kemal'in medeniyet tartışmalarına yaptığı katkılar da gösterdiği üzere medeniyet kavramı yalnızca maddi ve teknik ilerleme üzerinden değil, ahlaki ve toplumsal yönleriyle ele alınmaya başlanmıştır. Bir Osmanlı bürokrat ve yazarı olan Ziya Paşa, medeniyeti “*saadet-i beşeriyyeyi*” sağlayacak toplumsal bir düzen olarak tanımlamış ve medenileşmenin temel şartının “*ahlak-ı*

⁸⁶ Kemal, “[Mısır’a dair makale-i mühimme]”, *Hürriyet*, No: 37, 8 Mart 1869, Akt: Koç, *a.g.t.*, s. 111.

⁸⁷ Koç, *a.g.t.*, s. 52.

⁸⁸ Namık Kemal, “Mısır’a dair makale-i mühimme”, *Hürriyet*, No: 37, 8 Mart 1869, Aktaran: Koç, *a.g.t.*, s. 44.

⁸⁹ Şirin, *a.g.m.*, s. 112.

⁹⁰ Namık Kemal, “Medeniyet”, *İbret*, No: 84, 20 Kanun-i Evvel 1288 [1 Ocak 1873], s. 1, Akt. Namık Kemal, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri, Bütün Makaleleri*, C. I, Haz. Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005, s. 360.

⁹¹ Namık Kemal, *a.g.e.*, s. 358.

⁹² Namık Kemal, *a.g.e.*, s. 360-61., Güler, *a.g.t.*, s. 140.

milliye” olduğunu ifade etmiştir. Ona göre medeniyet, maddi ilerlemenin birlikte ahlaki gelişimi de kapsayan bir olgudur.⁹³

Benzer şekilde Ali Vehbi’nin medeniyet tanımında doğruluk, kardeşlik, emanet ve merhamet gibi ahlaki değerlere atıf yapılmıştır.⁹⁴ Böylece Osmanlı aydınları arasında medeniyet kavramının giderek dinî ve millî içerik kazanması, “medeniyet”in bütünüyle reddi yerine benimsenme sürecini göstermesi açısından önemlidir.⁹⁵

Özellikle II. Abdülhamit dönemiyle birlikte Osmanlı aydınları için “ahlak” medeniyet tartışmalarının en önemli meselelerinden biri olmuştur. Batı’nın bilim, eğitim, sanayi ve idari alanlardaki yeniliklerine bir itirazları yokken, aynı medeniyetin ahlak ve sosyal hayatının Osmanlı toplumu üzerinde olumsuz etkiler doğuracağından endişe duymuşlardır.⁹⁶ Dönemin muhafazakâr aydınları nezdinde Batı ahlakı olumsuz bir unsur olarak değerlendirilmiş ve modernleşme sürecinde Osmanlı toplumunda görülen ahlaki çözümlerin başlıca sebeplerinden biri olarak kabul edilmiştir.⁹⁷

Bu dönem Osmanlı düşüncesinde Batı medeniyetinin sanayi ve teknik alandaki üstünlüğü kabul edilirken, ahlak ve maneviyat bakımından Doğu ve İslam toplumlarının Batı’dan daha üstün olduğu düşüncesi yaygınlaşmıştır.⁹⁸ Ali Vehbi, “*Ahlâk ve hukuk ilimlerinde Avrupa maarifine müracaatımıza ihtiyaç yoktur.*” sözleriyle bu meseleyi açıkça ifade etmiştir.⁹⁹ Benzer şekilde Namık Kemal’in de Batı ahlakı karşısında İslam ahlakını üstün gören bir yaklaşımı vardır. Ona göre bir kişi tarafsız biçimde baktığında “*elbette ahlâk-ı İslâmiyenin âdât-ı garbiyeye bin suretle müreccah*” yani Batılı adetlerden üstün olduğunu kabul edecektir.¹⁰⁰ Namık Kemal’in düşüncesinde medenileşmek ne kadar gerekliyse bu sürecin ahlaki sınırlar içerisinde yürütülmesi de bir o kadar gerekli görülmüştür.¹⁰¹

Ata Hüsnü ise Doğu ve Batı ahlakının karşılaştırılmasında üstünlüğün Doğu toplumlarından yana olacağına kesin bir dille ifade etmiştir.¹⁰² Böylece Osmanlı düşünce

⁹³ Koç, *a.g.t.*, s. 112-13.

⁹⁴ Ali Vehbi, *Medeniyet-i İslâmiye Hakkında Birkaç Söz*, Matbaa-i Emrî, Bursa 1308 [1891], s. 12.

⁹⁵ Güler, *a.g.t.*, s. 124-25.

⁹⁶ Güler, *a.g.t.*, s. 134-35; Reyhan ve Halaçoğlu, *a.g.m.*, s. 175-76.

⁹⁷ Güler, *a.g.t.*, s. 227.

⁹⁸ Reyhan ve Halaçoğlu, *a.g.m.*, s. 174.

⁹⁹ Güler, *a.g.t.*, s.

¹⁰⁰ Namık Kemal, “Efkâr-ı Cedide”, *Hadika*, Sayı: 14, 27 Teşrin-i sani 1288, s. 1-3, Akt. Namık Kemal, *a.g.e.*, s. 541.

¹⁰¹ Güler, *a.g.t.*, s. 138.

¹⁰² Güler, *a.g.t.*, 228.

dünyasında Batı medeniyetinin maddi ve manevi yönleri birbirinden ayrılmış; Batı medeniyeti bilim ve teknik ilerleme ile özdeşleştirilirken, Doğu medeniyeti ise dinî ve ahlaki değerlerle özdeşleştirilmiştir.¹⁰³

Medeniyet kavramı, Avrupa’da ortaya çıkışından itibaren Batı’nın kendini tanımlama ve diğer toplumlardan ayırmalarını sağlayan, meşrulaştırma gücü yüksek bir kavram haline gelmiştir. Önce Fransa’da, ardından bütün Avrupa’da benimsenen bu kavram, Avrupalıların kendilerini “medeni”, diğer toplumları ise medeniyet dışı olarak sınıflandırmalarına hizmet etmiştir. Bu durum bir yandan Avrupa’nın üstünlük iddiasını pekiştirirken, diğer yandan Avrupa ve diğer toplumlar arasında “ben” ve “öteki” ayrımı yapma imkânı vermiştir. Böylece “medeniyet” kavramı, yalnızca ilerleme düşüncesinin değil; aynı zamanda kimlik tartışmalarının da merkezine yerleşmiştir. Osmanlılar gibi Batı-dışı toplumlar açısından ise medeniyet dairesinin dışında konumlandırılmak, siyasal ve toplumsal varlıklarını devam ettirebilmeleri açısından bir var oluş sorunu olarak algılanmıştır.¹⁰⁴

Osmanlı aydınlarının “medeniyet” kavramıyla kurdukları ilişkinin sonucunda ortaya çıkan en önemli kavramlardan biri “İslam medeniyeti” olmuştur. II. Abdülhamit döneminin şartları itibarıyla devlet politikalarında Müslüman tebaanın ve hilafetin daha fazla öne çıkarılmasıyla İslamcı söylemler de etkin hale gelmiştir.¹⁰⁵ Bu bağlamda “İslam medeniyeti” kavramı, imparatorluğun beka sorununa çare arayan Osmanlı aydınlarının hem Batı karşısında kendilerine tarihsel bir meşruiyet alanı açmalarını hem de İslam tarihini “medeniyet” olgusu çerçevesinde yeniden değerlendirmelerini sağlamıştır.¹⁰⁶

Şemseddin Sami, 1879 tarihinde yayımladığı *Medeniyet-i İslâmiye*¹⁰⁷ isimli eseriyle “İslam” ve “medeniyet” kavramlarını bir araya getiren ilk isim olmuştur. Sami, bu eserinde Antik Yunan medeniyeti ile Avrupa medeniyeti arasındaki dönemin “karanlık çağ” olarak nitelendirilmesine karşı çıkmış, aksine bu süreçte Müslümanlar tarafından gelişmiş bir İslam medeniyetinin inşa edildiğini savunmuştur. Bu doğrultuda Avrupa medeniyetinin gelişmesinde İslam dünyasından aktarılan ilim ve kültür birikiminin

¹⁰³ Reyhan ve Halaçoğlu, a.g.m., s. 188.

¹⁰⁴ Güler, a.g.t., s. 180-82.

¹⁰⁵ Reyhan ve Halaçoğlu, a.g.m., s. 170.

¹⁰⁶ Güler, a.g.t., s. 184-85.

¹⁰⁷ Şemseddin Sami, *Medeniyet-i İslâmiye*, Mihran Matbaası, İstanbul h. 1296 [1879].

önemli bir etkisi olduğunu ileri sürmüştür.¹⁰⁸ Bu konuya bir diğer örnek de Kazan doğumlu Musa Akyiğitzâde'dir. Yazar, *Avrupa Medeniyetinin Esasına Bir Nazar*¹⁰⁹ isimli risalesinde Avrupa medeniyetinin esasına bakıldığında bunun kaynağının “*başlıca Şam, Bağdad, Mısır birer merkez-i ulûm ve fûnûn ve sanayi*” olduğunun görüleceğini belirtmiştir.¹¹⁰

II. Abdülhamit döneminde İslamcı düşünürlerin eserleri dikkate alındığında bu düşüncenin daha da güçlendiğini görülmektedir. Bu düşünürler, Batı medeniyetinde var olan her şeyin zaten İslam medeniyetinde de bulunduğunu savunmuşlar, bu nedenle çözümü Batı'yı taklit etmekte değil, eski İslam medeniyetini yeniden canlandırmakta görmüşlerdir.¹¹¹ Böylece Osmanlı düşünce dünyasında medeniyet kavramı, sadece Batı'yı örnek alan bir anlayış olmaktan çıkarak, İslam medeniyetini merkeze alan yeni bir kimlik yorumuna doğru evrilmiştir.¹¹²

II. Abdülhamit dönemiyle birlikte şekillenen bu düşünce dünyası içerisinde yazılan eserlerden biri de tezimizin üçüncü bölümünde transkripsiyonunu yapacağımız Yozgatlı Tevfikîzâde İsmail Tevfik'in *Medeniyet-i İslâmiye ve İngiliz Müslümanları* başlıklı risalesidir. Eser, dönemin medeniyet kavramına yaklaşımları ve İslam medeniyeti anlayışını yansıtmaları bakımından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

¹⁰⁸ Celalettin Vatandaş ve Saniye Vatandaş, “‘İslam Medeniyeti’ Kavramının Doğuşu ve Şemseddin Sami’de ‘İslam -Avrupa Medeniyetleri’ Karşılaştırması”, *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, C. 9, S. 2, ss. 1437-1464., s. 1456, Reyhan ve Halaçoğlu, a.g.m., s. 178.

¹⁰⁹ Musa Akyiğitzade, *Avrupa Medeniyetinin Esasına Bir Nazar*, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul h. 1315 [1899/1900].

¹¹⁰ Musa Akyiğitzade, a.g.e., s. 13.

¹¹¹ Niyazi Berkes, a.g.e., s. 194.

¹¹² Reyhan ve Halaçoğlu, a.g.m., s. 182.

İKİNCİ BÖLÜM

TEVFİKÎZÂDE İSMAİL TEVFİK'İN HAYATI, ESERLERİ VE METNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. TEVFİKÎZÂDE İSMAİL TEVFİK

1.1. HAYATI

Eserin müellifi olan İsmail Tevfik Bey hakkında ulaşılabilen bilgiler Sicill-i Ahval defterlerinde yer alan kayıtlarla sınırlıdır. Başta biyografik eserler, salnameler olmak üzere taranan kaynaklarda, ayrıca dönemin gazete ve dergilerinde müellif hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Tevfikîzâde lakabıyla tanınan İsmail Tevfik Bey, Yozgat eşrafından tüccar Ahmet Şükrü Efendi'nin oğludur. Osmanlı nüfus kayıtlarına göre hicri 1302 (1884-1885) yılında Yozgat'ta dünyaya gelmiştir. Eğitimine Yozgat ibtidai mektebinde başlamıştır. Daha sonra Yozgat ve Ankara idadi mekteplerinde eğitim görmüş, bu okullardan sırasıyla 12 Ağustos 1901 ve 21 Temmuz 1903 tarihlerinde üstün dereceyle mezun olmuştur. Yükseköğrenimini ise o dönemde Darülfünun bünyesinde faaliyet gösteren Hukuk Mektebi'nde tamamlayarak, 19 Mart 1909 tarihinde iyi dereceyle mezun olmuştur.

İsmail Tevfik Bey, yazarlık yönüyle de öne çıkmış ve tezimize konu olan *Medeniyet-i İslâmiye ve İngiliz Müslümanları* eserini, hukuk mektebinin doktora sınavlarıyla meşgul olduğu esnada yazdığını belirterek hatalarının okuyucular tarafından hoş karşılanmasını rica etmiştir. Tercüme-i hâl evrakında Türkçe yazabildiği, ayrıca Arapça, Farsça, Ermenice ve Fransızcaya aşina olduğu belirtilmektedir. Eğitim belgeleri, nüfus tezkiresi ve telif ettiği eser Sicill-i Ahvâl İdaresi tarafından incelenmiş ve eserinin bir nüshası kurum kütüphanesinde muhafaza edilmiştir. Bunun dışında yayımlanmış başka bir eser veya yazısına ulaşamamıştır.

II. Meşrutiyet dönemi hukukçu devlet memurlarından olan İsmail Tevfik Bey, memuriyet hayatına 17 Aralık 1908 tarihinde Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda aylık altı yüz kuruş maaşla zabıt kâtabi olarak başlamıştır. Yaklaşık bir yıl sonra, 1 Kasım 1909 tarihinde ise aylık bin iki yüz kuruş maaşla Konya vilayetinin Ereğli kazasında bidayet mahkemesi ceza dairesi reisliğine terfi etmiştir. Daha sonra Ereğli ceza, hukuk ve ticaret mahkemeleri ile icra dairesi riyasetlerinin birleştirilmesi üzerine padişah iradesiyle bidayet reisi unvanını alarak bu göreve atanmıştır. (23 Nisan 1910)

Ereğli'deki görevi sırasında, İsmail Tevfik Bey hakkında çeşitli ihbar ve şikâyetler yapılmıştır. Bir kadına yönelik uygunsuz davranışlarda bulunduğu ve mahkûmlardan başka bir kadını evine götürdüğü yönünde suçlamalara maruz kalmış, yapılan soruşturmada ise bu ithamların asılsız olduğu anlaşılarak aklanmıştır. Yine hakkında rüşvet ve adam kayırmaya dair iddialar ortaya atılmış olsa da buna dair de herhangi bir delil veya ihbara ulaşılamamıştır.

Bununla birlikte soruşturma dosyasında silah kullanmasına dair şikayetler de incelenmiştir. Konya Merkez Bidayet Mahkemesi ceza dairesi tarafından yürütülen yargılama sonucunda, İsmail Tevfik Bey'in silahla ateş ettiği anlaşılmış, ancak olayın kasaba dışında gerçekleşmesi, silahın şikayetçiye mi yoksa başka birine mi atıldığının net anlaşılamaması sebebiyle beraatına karar verilmiştir.

Hakkındaki ceza davalarından beraat etmiş olmakla birlikte, silah kullanımıyla ilgili olay sebebiyle idari yönden kusurlu görülmüş ve görevinden azledilmiştir. Bunun üzerine 7 Haziran 1911 tarihinde bin beş yüz kuruş maaşla Fatih merkez memurluğuna tayin edilmiş, 17 Haziran 1911'de yeni görevine başlamıştır.¹¹³

İsmail Tevfik Bey'in sicil kayıtlarında hakkında yer alan son bilgilere göre hicri 1329 (1913/1914) yılında da bu görevini sürdürmekteydi. Çocukluk ve gençlik yılları II. Abdülhamit'in saltanat döneminde geçen Tevfikîzâde, II. Meşrutiyet'in ilanına ve ardından basın-yayın üzerindeki denetimin görece hafiflediği fikri ortama tanık olmuştur. Kaleme aldığı *Medeniyet-i İslâmiye ve İngiliz Müslümanları* risalesi de bu dönemde yayınlanan eserlerden biri olmuştur.¹¹⁴

1.2. ESERE DAİR

İsmail Tevfik Bey'in *Medeniyet-i İslâmiye ve İngiliz Müslümanları* isimli risalesi hicri 1326 (1910-1911) yılında, İstanbul Sultanhamam'da bulunan Dernerseyan matbaasında bastırılmıştır. Müellif, eserini oldukça ağır ve sanatlı bir dil kullanarak Osmanlı Türkçesi ile kaleme almıştır. Metinde Arapça ve Farsça kökenli sözcük ve tamlamalar yoğun bir şekilde yer almaktadır. Metinde kullanılan “*Cezebât-ı lâhûtiyâne*”, “*engüş ber-dehân-ı hayret*” gibi ifadeler, eserin halktan ziyade eğitimli ve entelektüel okuyucu kitlesine hitap ettiğini düşündürmektedir.

¹¹³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl İdaresi Defterleri, (DH. SAİD. d), nr. 165/99, s.99-100.

¹¹⁴ Yunus Özger, a.g.m., s. 2.

Eser, toplamda 96 sayfadan oluşmakta olup, “**Mukaddime**” bölümü ile birlikte “**Medeniyet-i Haziranın Esası**”, **Avrupalıların İslâmiyete Mün‘atıf Enzârı**”, “**İntişar-ı Din-i Mübin-i İslam ve Liverpool Cemaat-i İslamiyesi**” ile “**Tarih-i İslam’a Bir Nazar ve İslamiyet’e Vaki Olan Hidemat**” başlıklı dört ana bölümden meydana gelmektedir.¹¹⁵

2. METNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Mukaddime

İsmail Tevfik Bey’in kaleme aldığı *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, muhtevası itibariyle genel olarak II. Meşrutiyet döneminin fikri atmosferini yansıtan, İslam medeniyetini savunma ve İslam’a yönelik olumsuz iddialara cevap verme amacıyla yazılmış bir eserdir. Müellif, eserinde İslam’ın yüceliği ve insanlığa kattığı değerleri öne çıkarmakta, modern medeniyetin teşekkülünde İslam dininin etkilerine dikkat çekerek, bu bakımdan Avrupa/Hristiyan dünyasıyla karşılaştırmalar yapmaktadır. Ayrıca eserde, Avrupalıların İslam’a bakışı, Liverpool İslam Cemiyeti ve dünyanın çeşitli bölgelerinde İslam’ın yayılma süreci gibi konular karşımıza çıkmaktadır.

Mukaddime bölümünde eser boyunca ele alınan konulara kısaca değinilerek bir çerçeve çizilmiştir. Öncelikle müellifin II. Meşrutiyet öncesi dönemde baskı ve sansür uygulamaları eleştirerek girizgâh yapması dikkat çekmektedir. 1908 itibariyle “*hürriyet-i kalemiye vesâire kâmilan i‘âde olunarak*” Osmanlı aydınlarının düşüncelerini daha rahat ifade etmeye başlamalarını mutlulukla karşılayan müellif, bu durumu İslam dünyasının gelişimine katkıda bulunacak olması bakımından kıymetli bulmuştur.¹¹⁶

Sadece Osmanlı’da değil Avrupa, Asya ve Amerika’da İslam’ın değer ve faziletlerini anlatmak için çalışanların varlığının İslam birliğinin en samimi yansıması olduğunu söyleyen müellif, eserinin de bir bölümünü ayırdığı Liverpool İslam Cemiyeti’nin lideri Abdullah Quilliam ve onun çıkardığı *el-Hilal* adlı gazetenin etkisinden bahsetmektedir. Quilliam, uzun yıllar dini ve Kur’an araştırmaları yaparak İslam’ı kabul etmiş, ardından Avrupa’da İslam’ın yayılmasına büyük katkılar sağlayan çalışmalar yürütmüş bir mühtedir. Müellif, onun çalışmalarını Osmanlı ve Müslümanlar için “*emsâl-i imtisâl*” olarak nitelendirerek takdirle karşılamıştır.¹¹⁷

¹¹⁵ Kitap için bkz. TBMM Kütüphanesi, yer numarası: 71005012.

¹¹⁶ Tevfikizade İsmail Tevfik, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, Dernesesyen Matbaası, Dersaadet 1326[1910-1911], s. 4.

¹¹⁷ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 5.

İsmail Tevfik Bey, ayrıca İslam'ın yayılışında en önemli rolün Kur'an'ın etkileyici belagat ve üslubunda olduğunu ifade ederken, Batı'da yaygın olan İslam'ın baskı ve "kılıç" ile yayıldığı iddialarına karşı çıkmıştır. Hatta Avrupa'da din uğruna insanlara acılar çektirilirken, İslam'ın adaletli Müslüman yöneticiler ve ahlaki ilkeleri sayesinde kendiliğinden yayıldığını ifade etmiştir.¹¹⁸

Müellif, son olarak eseri yazış amacını belirterek mukaddime bölümünü tamamlamıştır. Bu eseri hem İslamiyet'e hizmet etmek hem de yazma becerisini geliştirmek için kaleme aldığını ifade eden İsmail Tevfik Bey, kendi yeterliliği konusunda mütevazı davranmakla beraber meseleleri olabildiğince hakkaniyetli ve tarafsız bir şekilde ele alacağını belirtmiştir. Böylece okuyucuya, eserin yazılış amacı ve takip edilecek yöntem hakkında bilgi vermiştir.¹¹⁹

Birinci Bölüm: Medeniyet-i Hâzıranın Esası

Eserin bu bölümünde İsmail Tevfik Bey'in üzerinde önemle durduğu konu, bazı Batılı düşünürler tarafından ileri sürülen "*İslam mâni '-i terakkîdir*" iddiasıdır. Müellif, bu iddianın geçersizliğini ortaya koymak için İslam dini ve medeniyet arasındaki ilişkiyi çeşitli ilmî ve tarihî örneklerle açıklamış; İslam'ın medeniyetin gelişmesine engel olmadığını, aksine medeniyetin teşekkülündeki en önemli unsurlardan biri olduğunu savunmuştur.

Müellif, öncelikle Müslümanların hakimiyetine giren ilk bölgelerden olan Suriye'nin fethini örnek göstererek değerlendirmesine başlamıştır. Şam başta olmak üzere bölgedeki fetihler sırasında yerel halkın Müslüman yöneticilerden gördüğü hoşgörü ve adil idarenin, İslam'ı benimsemelerinde etkili olduğunu belirtmiştir. Ayrıca İslam öncesi Arapların mimari ve estetik kaideler açısından zayıf olduğunu ifade eden İsmail Tevfik Bey, İslam'ın kabulünden sonra meydana getirilen mimari eserleri medeni gelişimin bir sonucu olarak değerlendirmiştir. Nitekim, "*Şu âsâr-ı kıymetdâr, Arabların fenn-i mi'mârîde ve medeniyetin safha-i zümürüde-feşânında ne mertebe ileride bulunduklarını isbât eder birer delîl-i mü'ebbed ve mücessmedir.*" sözleriyle bu eserleri, İslam'ın medeniyete mani olan değil, aksine medenileşmeyi sağlayan ve teşvik eden bir din olduğunun göstergelerinden biri olarak ileri sürmüştür. Ayrıca Selahattin Eyyubi tarafından onarılan Mescid-i Aksa ve Şam'daki Emevi Camii gibi eserleri örnek

¹¹⁸ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 6-8.

¹¹⁹ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 8-9.

göstererek Müslümanların fethettikleri yerlerde bulunan medeni mirası sadece korumakla kalmadıklarını, aynı zamanda onu geliştirip zenginleştirdiklerini savunmuştur.¹²⁰

İslam'ın medeniyete engel olduğuna dair Batılı iddiaları çürütmek için Orta Çağ Avrupası ile İslam dünyasını karşılaştıran İsmail Tevfik Bey, X. yüzyıl bilginlerinden Fransız Gerbert'i örnek göstermiştir. Roma piskoposu olduktan sonra II. Silvester adıyla anılan Gerbert'in Irak ve Endülüs'te gelişen İslam medeniyetine yakından tanık olduğunu, hatta III. Abdurrahman döneminde Arapların bilgi birikiminden yararlanmak için Kurtuba'da eğitim gördüğünü belirtmiştir. Gerbert'in memleketine dönerken yanında getirdiği yerküre modeli (*küre-i mücesseme*) sebebiyle çeşitli baskı ve hakarete maruz kaldığına dikkat çekmiş, bu durumu “Çünkü o zaman Avrupa'da medeniyet nâmına bir şey yoktu.” sözleriyle açıklamıştır. Bu örnek üzerinden, Orta Çağ Avrupasının dinî taassup sebebiyle cehalet ve karanlık içinde sürüklenirken İslam medeniyetinin bilimsel çalışmalarla gelişmekte olduğunu savunan müellif, buna rağmen İslam'ın medeniyet karşıtı olduğunu söylemenin şaşırılacak bir düşünce olduğunu ifade etmiştir.¹²¹

İsmail Tevfik Bey'in medeniyet anlayışında ilim, merkezî bir yere sahiptir. Bu nedenle İslam medeniyetini savunurken bölümün önemli bir kısmını çeşitli alanlardaki ilmî çalışmalara ve Müslüman alimlerin insanlığa yaptıkları katkılarına ayırmıştır.

Müellif, dillerin öğrenilmesini sağlayan dil bilgisi kurallarını ilk sistemli ortaya koyanların Müslümanlar olduğunu belirtirken, Halil b. Ahmed, Sîbeveyhi ve Ahfeş gibi âlimlerin Arap dili ve gramerinin gelişmesindeki rolüne dikkat çekmiştir. Bu bağlamda Basra ve Kufe gibi şehirlerde oluşan ilim meclislerinin önemini vurgulayan müellif, *akademia* kelimesinin Yunanca olmasından yola çıkarak medeniyetin kurucusu olarak yalnızca Yunanlılar olduğuna inanmanın hatalı olduğunu ileri sürmüştür. “...o zaman (*Akademûs*) nâmında bir zevâtın bahçesinde küşâd edilmiş bir mektebe *Akademya* denilmiş olmasından münba'isdir. Yoksa bu gibi mecâlis-i ilmiye ibtidâ Müslümanlar tarafından te'sîs buyurulmuş ve Avrupalılar tarafında sonra görülerek te'sîs ve taklît edilmiş...” sözleriyle medeniyetin kaynağını Antik Yunan'la sınırlandıranları eleştirmiş ve Avrupa'daki ilmî gelişmelerin ortaya çıkışında Müslümanların önemli katkıları bulunduğunu savunmuştur.¹²²

¹²⁰ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 10-12.

¹²¹ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 12-13.

¹²² Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 13-15.

İsmail Tevfik Bey, Müslümanların ilmî çalışmalarının arkasındaki en büyük teşvikin İslam dini olduğunu belirtir: “İslâmiyette ilimle din bi'l-vucûb terfîk ve teşrîk edilmiş olmaktan mâadâ, bu gibi ulûmun tahsiline Müslümanlar, Müslüman oldukları günden itibaren mecbûriyet-i kat'îyye hissetmişlerdir.”¹²³ Ona göre, Kur'an'ın üstün edebî yapısının doğru anlama ve yorumlama amacıyla yapılan çalışmalar sonucu zamanla sarf, nahiv, belâgat gibi ilimler ortaya çıkmıştır.¹²⁴

İsmail Tevfik Bey, daha sonra İslam medeniyetinin din ve dil ilimlerinde olduğu kadar müspet ilimlerde de önemli bir rolü olduğunu göstermeye çalışmıştır. Bu kapsamda astronomi ve coğrafya gibi ilimlerin öğrenilmesinde Kur'an ayetlerinin teşviki olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda İmam Gazali, *el-Münkız Mine'd-Dalâl* adlı eserinde ve İbn Battuta seyahatnamesinde bu ilimlerin öğrenilmesini gerekli görmüştür.¹²⁵

Müellif ayrıca tıp alanında Râzî, İbn Sînâ, İbn Rüşd ve Zehrâvî gibi önemli İslam alimlerinden bahsetmiş; özellikle Râzî ve İbn Sînâ hakkında kısa bilgiler vererek, eserlerinden Avrupa'da uzun yıllar temel başvuru kaynakları olarak yararlanıldığına dikkat çekmiştir.

Bununla beraber İsmail Tevfik Bey'in Râzî hakkında verdiği bilgilerde bazı tarihî hatalar tespit edilmiştir. Râzî'nin h. 240 (854-855) yılında doğduğunu ve h. 311 (924) yılında da Horasan'da vefat ettiğini belirtmiştir. Ancak Bîrûnî'nin tespitine göre Râzî hicri 251 (865) yılında Rey şehrinde dünyaya gelmiş, h. 313 (925)'de yine Rey şehrinde vefat etmiştir.¹²⁶ Dolayısıyla bu durum, müellifin eserini hazırlarken yararlandığı kaynakların sınırlı olmasından veya dönemin biyografik eserlerinde yer alan farklı rivayetlerden kaynaklanmış olabilir. Araplar arasında “tabiplerin üstadı” olarak bilinen ve ömrünü tıp hizmetlerine adan Râzî, Bağdat'taki hastanelerde yöneticilik yapmıştır. Müellif, çiçek ve kızamık hastalıklarına dair eser yayınlayan ilk bilginin Râzî olduğu ve tıp alanında otuz ciltten oluşan *el-Hâvî*'nin yanı sıra fazilet ve dehasını ispatlayan *Kitâbü'l-Câmi*, *Kitâbü'l-A'sâb* ve *Kitâbü't-Tertîb* adlı eserleri de telif ettiğini aktarmıştır.¹²⁷

¹²³ Tefkizade İsmail Tefik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 15.

¹²⁴ Tefkizade İsmail Tefik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 18.

¹²⁵ Tefkizade İsmail Tefik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 18.

¹²⁶ Mahmut Kaya, “Ebû Bekir er-Râzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, ss. 479-485, s. 479.

¹²⁷ Tefkizade İsmail Tefik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 18-19.

İsmail Tevfik Bey'in yer verdiği bir diğer İslam alimi de Batı dünyasında *Avicenna* olarak bilinen Ebû Alî Hüseyin İbn Sînâ'dır. Belhli bir baba ve ismi Sitare olan asilzade bir anneden h. 370 (980-81) yılında Harmîsin köyünde dünyaya gelmiş olan İbn Sînâ, h. 429 (1037-1038) yılında vefat etmiştir. Müellif, İbn Sînâ'nın telif ettiği *el-Kânûn fi't-Tıb* adlı eserin altı yüz yıl boyunca Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarındaki hekimler için temel başvuru kaynaklarından biri olduğunu belirtmiştir. Eserde İbn Rüşd ve Ebu'l-Kasım gibi alimler de tıp alanında dünya medeniyet tarihine önemli katkılarda bulunan isimler arasında zikredilmiştir.¹²⁸

Müellif, astronomi alanında ise Batlamyus'tan sonra gelen en önemli bilgin olarak gördüğü Harran civarındaki Bettan'da dünyaya gelen el-Bettânî'den bahsetmiştir. Bettânî, m. 877 yılında başladığı rasat faaliyetlerini 918'e kadar devam ettirmiş ve astronomi alanında yazdığı eser vaktiyle Latinceye de çevrilmiştir. Müellif, Bettânî'nin kendi el yazısıyla yazılmış olan eserin aslının Vatikan kütüphanesinde muhafaza edildiğini belirtmiştir.¹²⁹

Ayrıca İsmail Tevfik Bey, Abbasiler döneminde kurulan rasathaneden, yine bu dönemde astronomi alanında faaliyetler yürüten Müslüman âlimlerden bahsederek, Müslümanların Antik Yunan'dan edindikleri bilgileri yalnızca korumadıklarını, aynı zamanda ilmî çalışmalarla geliştirerek medeniyetin yeniden inşasına öncülük ettiklerini belirtmekte tereddüt edilemeyeceğini ifade etmiştir.¹³⁰

Bu noktada yine Orta Çağ'da İslam dünyası ve Avrupa'nın ilim ve marifete yaklaşımını kıyaslayarak ortaya koymaya çalışan müellif, hicretin yirmi ikinci yılında Mısır'da Aristoteles'in eserlerini Arapçaya çeviren, Yahya isimli şahsın hem halife Hz. Ömer hem de Mısır Valisi Amr b. el-As tarafından saygı gördüğünü belirtmiştir. “*Eğer İslâmiyet mâni'-i medeniyet olsa idi Yahyâ da Gerbert'in müsâdif olduğu müşkilât ve hakârete aynen tesâdüf eylerdi.*” sözleriyle İslam'ın ilme verdiği önemin altını bir kez daha çizmiştir.¹³¹

Bölümün sonunda ise İslamiyet öncesi Araplarının sosyo-kültürel özelliklerine değinilmiştir. İsmail Tevfik Bey, Cahiliye döneminde Arapların cehalet, savaşçılık ve kabilecilik anlayışıyla kendilerinden başkasına yıkıcı olurlarken; İslam'la birlikte adalet

¹²⁸ Tefkizade İsmail Tefkik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 19-20.

¹²⁹ Tefkizade İsmail Tefkik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 21.

¹³⁰ Tefkizade İsmail Tefkik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 21.

¹³¹ Tefkizade İsmail Tefkik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 22-23.

ve medeniyet yolunda gayret gösterdiklerine dikkat çekmiştir. Bu müspet değişimin sebebini ise şu sözleriyle açıklar: “*Zaman zaman dehân-ı hakikat-feşân-ı Nebeviyeden pertev-nisâr-ı adâlet olan ahâdiyet-i şerife-i Müslümanları ticârete ve bilmediklerini Çin’de bile olsa gidip öğrenmeye sevk eylediğinden ilim ve mâl husûsunda da başkalarına fâik oldular*”.¹³²

Bölüm genel olarak değerlendirildiğinde, İsmail Tevfik Bey’in önemli Müslüman bilginler ve tarihî örnekler vasıtasıyla Avrupa medeniyetinin ortaya çıkmasında Müslümanların rolünü ve İslam’da medeniyete engel bir unsur olmadığını savunmaya çalıştığı görülmektedir. Bu noktada müellifin İslam ve Avrupa arasında yaptığı karşılaştırmalar, Tanzimat sonrasında yaygınlaşan İslam medeniyetini savunma ve Batılı eleştirilere cevap verme amacıyla yazılan eserlerin örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

İkinci Bölüm: Avrupalıların İslâmiyete Mün‘atıf Enzârı

İsmail Tevfik Bey, bu bölümün amacının yaşadığı dönemde Avrupalıların İslam hakkında olumlu yönde değişen fikirlerini sunmak ve bu değişimi İslam ve Hristiyan dünyası arasında tarihsel bir mukayese aracılığıyla göstermek olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bölümde Hristiyanların din anlayışı tarihî olaylar üzerinden eleştirilirken, İslam’ın dünyaya adalet ve hoşgörüyle yayıldığı savunusuna dair de örnekler verilmiştir.

Bölümde ilk ele alınan konu din kavramıdır. Din; “*esâsen ve vicdâniyâtta ve herkesin hissiyât-ı samîmiyesindendir.*” şeklinde açıklanırken, buna karşılık dinsizlik ise vatansızlık, düşünce aydınlığından, saygı ve şefkat gibi nimetlerden mahrumiyetin sebep olacağı vicdani bir ıstırap hali olarak tasvir edilmiştir. Müellife göre, toplum içerisinde farklı düşünce ve duygulara sahip insanlar olsa da dinden uzak kalmak insanı fikri bir karanlık ve bunalıma götürmektedir. Avrupa, dinî değerlerden uzaklaşıp sadece tabiat kanunlarına bağlı oluşturduğu yeni düzende böylesi bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştır.¹³³

Müellif, Avrupa’da dinin tarihsel gelişimini geçmişte yaşanan olaylara başvurarak açıklamaya çalışmıştır. Ona göre Avrupa’da din ve mezhep farklılıkları uzun süre eşitliğin önünde bir engel olarak görülmüş ve bunun sonucunda medeniyet tarihinde affedilmesi mümkün olmayan olaylar meydana gelmiştir. Benzer şekilde Eski

¹³² Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 23-24.

¹³³ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 25-26.

Yunanlıların da resmi din dışındaki farklı fikir ve inançlar karşısındaki baskıcı bir tutumları olduğunu ileri sürmüş; Sokrates'in toplumun fikir ve ahlakına aykırı görüşleri sebebiyle öldürülmesini de buna örnek göstermiştir. Bu bağlamda müellifin, Avrupa'nın kendisini medeniyetin kurucu ve koruyucusu olarak sunma iddiasını tarihî örnekler üzerinden sorgulaması dikkat çekmektedir.¹³⁴

İsmail Tevfik Bey, özellikle Papalık makamının ortaya çıkışı ve faaliyetlerinin dikkat çekici olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Papalık kurumu ilk ortaya çıktığında diğer papazlardan üstün sayılmıyordu. Ancak Aziz Petrus'un Roma'da kilise inşa etmesinin ardından Roma piskoposu zamanla diğerlerinden daha yetkili sayılmaya başlanmıştır. Bunula birlikte İsmail Tevfik Bey, Aziz Petrus'un Roma'yı ziyaret ettiği rivayetin sadece İtalyalı Lattanos'un XVII. yüzyılda yayımladığı eserinde kayıtlı olmakla birlikte dönemin önemli tarihçilerinin eserlerinde böyle bir olaydan bahsedilmemesinin, söz konusu olayın güvenilirliğini zayıflatan bir etken olarak değerlendirmiştir.¹³⁵

Ardından müellif, Papalık kurumunun hakimiyetini güçlendiren bazı önemli tarihsel gelişmelere değinmiştir. Bu bağlamda m. 330 yılında düzenlenen İznik Konsili'nde Roma piskoposunun diğer din adamlarına olan üstünlüğünün kabul edildiğini; m. 440 yılında yayınlanan bir fermanla ise Batı kiliselerinin Roma'daki Papanın idaresine bağlandığından bahsetmiştir. Ancak müellifin aktardığı bu tarihlerin doğru olmadığı görülmektedir. Nitekim İznik Konsili 330'da değil 325 yılında toplanmış; Batı kiliselerini tamamen Roma Papası'na bağlayan ferman ise III. Valentinianus tarafından 440'ta değil 445 yılında yayınlanmıştır. Son olarak müellif, m. 684 yılında İmparator IV. Konstantin'in çıkardığı bir fermanla papaların artık hükümdar onayına ihtiyaç duyulmadan seçilebileceğini ifade etmiştir. Bu tarihten itibaren Hristiyan toplum üzerindeki nüfuz ve yetkilerini en sert şekilde kullanan Papalık, sonraları Avrupalı yöneticileri bile baskı altına almaya başlamışlardır. Böylece müellif, Papalık makamının sadece dinî bir otorite olmaktan çıkıp Avrupa'da siyasi alanda da bir otorite haline geldiğini ortaya koymaya çalışmıştır.¹³⁶

Bu kadar tarihsel izahattan sonra Papalık kurumunun Hristiyan dünyası için önemine değinilmiştir. Katolik inancına göre papa, Hz. İsa'nın yeryüzündeki temsilcisi ve vekili olarak kabul edilmektedir. Ayrıca papanın kişi veya toplumları aforoz etme, aynı

¹³⁴ Tefkizade İsmail Tefik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 26-27.

¹³⁵ Tefkizade İsmail Tefik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 28.

¹³⁶ Tefkizade İsmail Tefik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 28-29.

şekilde affetme yetkisi bulunmaktadır. Katolik mezhebinde kutsal ve yanılmaz sayılan papaların, her kötülük ve kusurdan uzak oldukları anlayışı benimsenmiştir. Müellif ise bu anlayışa rağmen papalık makamının sert ve baskıcı otoritesinin geçmişte pek çok acı verici olayın yaşanmasına sebep olduğunu ileri sürmüştür. Bu noktada Protestanlık ve Reform hareketi sonrasında Cizvit Tarikatı ve Engizisyon mahkemelerinin din ve mezhep özgürlüğünü ortadan kaldıran kanlı olaylara zemin hazırladığı ifade edilmiştir. Müellif bu durumun, papaların “*Hristiyâniyetin beyhûde sefk-i dimâya ve kimsenin hukûkuna taarruza meydan veremez. Hristiyâniyet, beşeriyetin hâme-i muazzamı ve şefî’i müebbed ve mücessemidir.*” şeklindeki açıklamalarına tezat bir gerçeklik ortaya koyduğunu ifade etmiştir.¹³⁷

Buna karşılık İsmail Tevfik Bey, İslam tarihinden verdiği örnekler üzerinden Avrupa ile Müslüman dünyasındaki dinî ve toplumsal yapıyı karşılaştırarak, “*âlem-i İslâmiyete gelince: Avrupa’da o zamanlar zuhûr-i yafta-i fecâyî’ olan vakâyî’-i müdhişeye mukâbil dest-i Müslimîndeki kıta’ât-ı vesî’ada istirâhat-ı fikir ve vicdândan mütehassıl bir revnak ve incilâ, hükûmetin mu’âmelât-ı ihrârânesinden müntakıl bir safâ ve sa’âdet-i âlem-behâ, fermân-fermâ-yı i’zz ve i’tilâ*” ifadeleriyle İslam dünyasında düşünce ve vicdan hürriyetinin hakim olduğunu ileri sürmüştür. Aynı zamanda hem Kur’an ayetleri hem Hz. Muhammed’in sözlerinde emredilen adalet anlayışı kapsamında Müslümanların din ve mezhep ayrımı yapmadan herkese eşit davranmakla yükümlü olduklarını belirtmiştir.¹³⁸

Avrupa’da dinî baskılardan kaçan Yahudilerin Müslüman devletlere sığınması, vergisini ödeyen gayrimüslimlerin Müslüman idaresi altında refah ve huzur içinde yaşamaları, ayrıca birçok önemli Hristiyanın Müslüman devletlerin askeri kadrolarında yer bulabilmesi gibi Müslümanların hoşgörü ve adaletlerinin önemli örnekleri arasında zikredilmiştir. Müellif, İslam’ın yüzyıllar önce Doğu toplumlarında taassubu ortadan kaldırarak merhamet ve adaleti tesis ederken, Avrupalıların ise bu değerlere son zamanlarda ulaşabildiğini ileri sürerek, bir kez daha İslam medeniyetinin öncülüğünü ortaya koymaya çalışmıştır.¹³⁹

Müellif, sadece İslam tarihinden adalet, eşitlik ve hoşgörü örneklerini ön plana çıkarmakla yetinmemiş; II. Meşrutiyet’in ilanıyla Osmanlı Devleti’nde sağlanan eşitlik

¹³⁷ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 30-32.

¹³⁸ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 32-33.

¹³⁹ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 35-36.

ve özgürlük ortamını da İslam'ın adalet anlayışının bir yansıması olarak değerlendirmiştir. Müellife göre, Osmanlı Devleti askeri ve siyasi yönden zayıflamış olmasına rağmen adalet, eşitlik ve hürriyet gibi değerlere göre hareket etmesi, sahip olduğu medeniyetin önemli göstergelerinden biridir.¹⁴⁰

Bölümün ikinci kısmında ise İsmail Tevfik Bey, Batılı bazı araştırmacıların İslam'ın yayılışının durduğu yönündeki iddialarına ve Hz. Muhammed'e sahtekarlık isnat etmelerine cevap vermiştir. İlk olarak İslam dininin dünyanın farklı yerlerinde yayılışı ve bu yayılışın arkasındaki sebeplerini ele almıştır. Eserin kaleme alındığı 1910-1911 senelerinde Çin'deki Müslüman nüfusunun otuz milyonu aştığını, bununla beraber kendilerine “Hui Hui” denilen Müslümanların Çin devletinin sivil ve askeri yönetiminde önemli roller üstlendiğini dile getirmiştir. Müellif, İslam'ın Çin'deki varlığının daha da güçleneceğine dair Vasilief ve Mösyö Monté gibi araştırmacıların görüşlerini aktarmıştır. Onlara göre Çinliler sonunda Müslüman olacaklar ve İslam dini Çin'in resmi dini haline gelecektir.¹⁴¹

İsmail Tevfik Bey, bir sonraki bölümde ele alacağı Liverpool İslam Cemiyetine ve Abdullah Quilliam'a da kısaca değinmiştir. Quilliam ve diğer Avrupalı Müslümanların gayretleriyle İslam dini Avrupa'nın kuzeyine, Letonya'ya kadar yayıldığını, hatta Amerika'da da etkisini göstermeye başladığını belirtmiştir. Afrika kıtasında ise Portekiz idaresindeki Mozambik'ten Sierra Leone'ye kadar geniş bir coğrafyada Müslüman topluluklar yaşadığını ifade etmiş; özellikle Afrika'da İslam'ın büyük bir hızla yayılmaya devam ettiğini savunmuştur. Hatta ona göre İslam dışında başka hiçbir din bu derece nüfuz etmeyi başaramamıştır.¹⁴²

Müellife göre bu gelişmeler, aynı zamanda Hz. Muhammed'e sahtekarlık isnat edenlerin de iddialarını çürütmektedir. İslam'ın kısa sürede geniş kitleler tarafından benimsenmesi peygamberliğin doğruluğunun bir delili olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca tarihte yalnızca Müslümanların değil Batılıların da takdirle karşıladığı pek çok İslam alimi ve düşünürünün gerçeği ayırt edebilecek ilim ve zekaya sahip olduklarını, dolayısıyla sahte olan bir dine bağlanmalarının düşünülemeyeceğini ileri sürerek bu tür iddiaları reddetmiştir.¹⁴³

¹⁴⁰ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 34.

¹⁴¹ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 38-39.

¹⁴² Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 39-40.

¹⁴³ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 41-42.

Bunun ardından İslam'ın yayılışına dair değerlendirmelerde bulunan müellife göre sebeplerden biri İslam hükümlerinin sade ve akla, mantığa uygun olmasıdır. Afrika gibi dinî eğitimin yaygın olmadığı coğrafyalarda bile Allah'ın varlığı ve birliğini esas kabul eden bir din kolaylıkla anlaşılıp benimsenebilmektedir.¹⁴⁴

Ardından müellif, Afrika'da İslam'ın yayılışında etkili olan Müslüman Fulbe ve Hausa kabilelerini örnek göstererek İslam'ın askeri fetihlerden ziyade; güzel ahlâk, ticaret, doğruluk ve sosyal ilişkiler yoluyla yayıldığını belirtmiştir. Bu kabilelerin ticaret ve sosyal ilişkilerinde adil ve dürüst davranışlar sergilemeleri diğer Afrika yerlilerini etkilemiş; böylelikle İslam'ın kıtadaki yayılışını hızlandırmışlardır: *“Bir taraftan Fulbeler, diğer taraftan Hausalar mesâ’î-i mütemâdiyeleri, ahvâl-i âdile ve mu’âmelât-ı müstakîmâneleri, o havâlîdeki akvâmı kendiliğinden cezb ve celb ile intişâr-ı dîn-i mübîn, velehres-i uyûn olur.”*¹⁴⁵

Ayrıca bu farklılıkların Avrupa'daki bazı sağduyulu düşünürlerin de dikkatini çektiğini, bunun da insanları İslam hakkında araştırma yapmaya sevk ederek Batı'da İslam'a yönelik olumlu düşüncelerin ortaya çıkmasını sağladığını ileri sürmüştür. Bu duruma, Kont Henri de Castries'in İslam'ı araştırmak için Kuzey Afrika'ya yaptığı yolculuklar esnasında Müslümanlardan etkilenmesini örnek göstermiştir. Bunun sonucunda Castries, Avrupalıların İslam hakkındaki bilgi ve bakış açılarının düzeltilmeye muhtaç olduğuna kanaat getirerek *İslamiyet* adlı bir eser kaleme almıştır.¹⁴⁶

Genel olarak değerlendirildiğinde bu bölümün dikkat çekici yönlerinden biri de İsmail Tevfik Bey'in karşılaştırmalı bir anlatım tercih etmesidir. İslam dininin yayılışının, Hristiyanlıktaki gibi misyonerlik faaliyetlerine başvurmaksızın, ahlaki değerler ve toplumsal etkileşim gibi unsurlarla ilişkilendirerek daha doğal ve kalıcı bir şekilde yayıldığını savunmuştur. Avrupa tarihinden baskıcı uygulamaları öne çıkarırken, İslam medeniyetini adalet, eşitlik ve ahlaki değerler çerçevesinde değerlendirmiştir. Bu bağlamda eser, XX. yüzyılın başlarında İslam medeniyetinin Batı karşısında konumunu ve ahlaki üstünlüğünü tarihî örnekler ve güncel gelişmeler üzerinden savunan metinlerin özelliklerini yansıtmaktadır.

¹⁴⁴ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 45.

¹⁴⁵ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 46-48.

¹⁴⁶ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 52.

Üçüncü Bölüm: İntişâr-ı Dîn-i Mübîn-i İslâm ve Liverpool Cemâ‘at-i İslâmiyesi

İsmail Tevfik Bey bu bölümde, önceki bölümlerde yer alan İslam'ın nasıl yayıldığı, Batı'daki İslam algısının yanlışlığı, İslam ve Hristiyanlık arasındaki bazı uygulamaların karşılaştırılması gibi benzer konuları tekrar ele alırken; bununla beraber özellikle Batı'da olmak üzere dünyanın farklı coğrafyalarındaki Müslümanların faaliyetlerine, din ve bilim arasındaki ilişkiye de değinmiştir. Özellikle bu bölümde Liverpool İslam Cemiyeti örneğiyle bir yandan XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başında Avrupa'da yaşanan ihtida haberleri Osmanlı okuyucusuna aktarılırken, diğer yandan İslam dininin halen etkisini ve yayılışını sürdürdüğü ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Müellif, bölümün girişinde güvenilir bir istatistiksel veriye dayanmadığını belirtmekle birlikte, yaşadığı dönemde dünya üzerindeki Müslüman nüfusunun yaklaşık 300 milyonu bulduğunu ileri sürmüştür. Ek olarak, Müslüman nüfusunun Hristiyanlardan fazla olduğu iddiasında da bulunmuştur. Ancak müellifin burada dikkat çektiği nokta, sayısal bir üstünlükten ziyade Hristiyan mezheplerin birbirini tekfir etmelerinden dolayı bir bütün olarak değerlendirilemeyeceği; buna karşılık İslam mezheplerinin birbirilerini meşru kabul etmesi sonucu, İslam ümmetinin birlik içerisinde bulunduğunun vurgulanmasıdır.¹⁴⁷

Müellifin bölümde altını çizdiği hususlardan biri de İslam'ın Hristiyan misyoner teşkilatları gibi örgütlü bir yapı olmaksızın yayıldığı iddiasıdır. Müellif, İslam'ı tanıtmanın her Müslümanın görevi olduğunu dile getirerek, İslam'ın yayılmasını Müslümanların günlük hayatlarını sürdürürken sergiledikleri ahlaklı davranışlar ve inançlarındaki samimiyetin etkisi ile bağdaştırır. Ayrıca müellife göre “*asıl câlib-i dikkat olan cihet bir kere dîn-i mübîn-i İslâmı kabul etmiş olan kimselerin sonra irtidât etmeleri kat‘an mesbûku'l-emsâl*” olmamasıdır.¹⁴⁸

Bu noktada müellif, İslam dininin şaşırtıcı derecede hızlı yayıldığını, buna karşılık diğer din mensuplarının sayısının azaldığını ileri sürerek bir kıyaslama yapmıştır. Ona göre, bilimsel ve teknolojik gelişmeler, Hristiyanların kendi dinlerine bağlılıklarının zayıflamasına yol açarken, İslam'ın öğretilerinin fen ve bilimsel gerçeklerle uyumlu olması bu dinin yayılışına katkıda bulunmuştur. Müellif, Kopernik'in güneş merkezli

¹⁴⁷ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 55-56.

¹⁴⁸ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 57-58.

evren anlayışını ortaya koymasının, Yasin Suresi'nin 38. ayetinde yer alan güneşin kendi yörüngesinde hareket ettiği bilgisini dolaylı olarak doğruladığını ileri sürmüştür. Böylelikle müellif, Ku'an-ı Kerim'in bilimsel gelişmelerle uyumlu bilgiler içerdiğini ve bu nedenle bilimin karşıtı değil, aksine araştırmayı, öğrenmeyi teşvik eden bir kaynak olduğunu savunarak İslam'ın medeniyet ve bilimle çatışmadığı tezini bir örnekle daha desteklemiştir.¹⁴⁹

İsmail Tevfik Bey'in farklı coğrafyalarda yaşayan Müslümanların sayısı, durumu ve İslam'ın yayılışı üzerinde durmasının temel sebeplerden biri, İslam'a yöneltelen eleştirilere cevap verme, halen bu dinin fazlasıyla karşılık bulduğunu ortaya koyma isteğidir. Dönem gazetelerinde çok sayıda Avrupalının İslam dinini kabul ettiğine dair haberlere yer verildiğini belirten müellif, bu durumu İslam'ın sağduyu, akıl, ilim ve fenne aykırı olmamasının bir işareti olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda çok eşlilik, boşanma, kadın hakları, ruhban sınıfının bekârlığı gibi konuları mukayese ile ele alarak Batı'dan İslam'a yöneltelen eleştirilerin tarihî gerçeklerle uyuşmadığını savunmuştur. Ayrıca kadınların mülkiyet hakkı örneğinden yola çıkarak İslam hukukunun, Avrupa'da insan haklarını alanında yaşanan gelişmelerde yüzyıllar önce ileri bir düzeye eriştiğini ileri sürmüştür. Bunun yanında müellif, İslam'ın insan fitratına daha uygun olduğunu ve insan hayatına verilen önemin ayet ve hadislerde açıkça görülebileceğini belirtmiştir. Ona göre papazların bekarlık zorunluluğu toplumsal ve ahlaki problemlere yol açarken, buna karşın İslam'da Hz. Muhammed'in bile peygamberlik görevi dışında diğer insanlardan bir farkı olmadığının sıklıkla vurgulanması İslam'ın daha doğal ve daha sürdürülebilir bir din olduğunun bir ispatı sayılmıştır.¹⁵⁰

Bölümün ikinci kısmında ise müellif, başta Liverpool İslam Cemiyeti ve Avrupalı Müslümanların gayretleri olmak üzere çeşitli bölgelerde İslam'ın tanınması için yürütülen faaliyetlerden bahsetmiştir. Liverpool İslam Cemiyeti'nin başkanı olan Abdullah Quilliam'ın yaptığı yayın faaliyetleri ve hizmetler sebebiyle Avrupalıların İslam'a karşı önyargıları ortadan kalkmaya ve bu sayede özellikle eğitimli kimselerin İslam'ı benimsemeleri hızlanmaya başlamıştır.¹⁵¹

Müellif özellikle Abdullah Quilliam önderliğinde yapılan *The Crescent* (el-Hilal) ve *The Islamic World* (Alem-i İslam) adlı yayınların hem her geçen gün İslam'ı yeni

¹⁴⁹ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 59-60.

¹⁵⁰ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 60-71.

¹⁵¹ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 72-73.

insanların kabul etmesinde hem de Avrupa'daki bu ihtida haberlerinin duyurulmasında önemli olduğunu belirtmiştir. Metinde bu yayınlardan etkilenecek Müslüman olmak isteyen insanların cemiyete yazdıkları mektuplara yer vererek İslam'ın gerçekten yayıldığına dair somut deliller de sunmuştur. Liverpool İslam Cemiyeti'nin çalışmalarından övünç kaynağı olarak bahseden müellif İslam'ı tebliğ faaliyetlerinde Abdullah Quilliam'la birlikte çalışan Profesör Nureddin, Yusuf, Liverpool şehbenderi Ahmed William gibi isimlerden de bahsetmiştir.¹⁵²

Bunun dışında metinde Hindistan'ın Brahma bölgesinde açılan medreseler ve ilmî faaliyetlerden, Çin'in Müslüman köylerinde camilerde görev yapan hocaların dinî faaliyetlerin yanında yardım, eğitim hatta hasta bakımı ihtiyaçlarını gidererek bölge halkının sevgi ve saygısını kazanmaları ile beraber İslam'a yönelmelerini de sağladıklarından kısaca bahsedilmiştir. Son olarak ise Doktor Lotida isimli bir araştırmacının Japonya ve İslam hakkındaki değerlendirmelerine yer verilmiştir. Doktor Lotida, putperest bir toplum olmasına rağmen Japonların sahip oldukları çalışkanlık, dayanışma ve itaat gibi özelliklerinden dolayı ilerleyen zamanlarda İslam'ın öğretilerini benimseyeceklerini öngörmüştür. Müellife göre Japonya gibi gelişime açık ve disiplinli bir halkın nihayetinde Müslüman olacağına dair beklentilerin olması İslam'ın hidayet ışığının dünyanın her noktasına bir gün ulaşacağı tezini güçlendirmektedir.¹⁵³

Genel olarak değerlendirildiğinde bu bölümde, tarihî örnekler, bilimsel ve güncel gelişmelerle birlikte İslam dininin dünya üzerindeki yankıları sunularak İslam'ın evrenselliği tezini desteklenmiştir.

Dördüncü Bölüm: Târîh-i İslâm'a Bir Nazar ve İslâmiyete Vâki' Olan Hidemât

Eserin son bölümüne gelindiğinde ise İsmail Tevfik Bey'in risale boyunca İslam tarihinden kesitler sunduğu görülmektedir. Burada müellif sadece kronolojik bir anlatıdan ziyade kitap boyunca ortaya koymaya çalıştığı İslam dininin insanlık tarihindeki yerini ve medeniyetin gelişmesinde oynadığı rolünü tarihî örneklerle desteklemiştir. Hz. Muhammed'in döneminden başlayan İsmail Tevfik Bey, Dört Halife dönemi, Emeviler, Abbasiler, Endülüs Emevileri ve son olarak Osmanlı Devleti ile birlikte sunduğu tarihî

¹⁵² Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 73-76.

¹⁵³ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 76-83.

perspektifle Müslümanların kaydettiği askeri, siyasi ve ilmî gelişmeleri örneklerle aktarmıştır.

Bölümün başında müellif İslam dinini; “*nâşir-i izz ve hidâyet ve mâhî-i zalâm-ı küfür ve dalâlet...*” sözleriyle tanımlayarak sahip olduğu manevi güçle insanlığın koruyucusu olarak nitelendirmiştir. Ayrıca bazı art niyetli kişilerin İslam’ın yayılışının İran ve Doğu Roma idarelerinin zayıfladığından kaynaklandığı iddialarını reddederek Müslümanların başarılarını vatan sevgisi, özgüven, doğruluk gibi ahlaki değerlere sahip olmaları ile bağdaştırmıştır. Böylece İslam medeniyetinin tesisinde etkili olan maddi sebepler ikinci plana itilirken manevi unsurların önemi vurgulanmıştır.¹⁵⁴

Özellikle müellifin, “*Evet! Vatan mukaddestir, muhteremdir, en mu‘azzez ihtisâsât-ı kalbiye ancak hissiyât-ı vataniyedir.*” sözleriyle vatan sevgisini vurgulaması dikkat çeken bir husustur. Ona göre vatan sevgisi sadece millî bir duygu değil, bütün ahlaki özelliklerin kaynağıdır. İsmail Tevfik Bey’in İslam tarihindeki ilk fetihlerden bahsederken vatan sevgisi vurgusu yapması, bu duygunun başarı ve devlet bekası için önemli olduğunu ifade etmesi; II. Meşrutiyet döneminin fikrî atmosferini ve yükselen milliyetçilik düşüncelerini yansıtan bir kavramsallaştırma olarak değerlendirilebilir.¹⁵⁵

Bölümde Hz. Peygamber döneminde yaşanan müşriklerin baskısı, Hz. Ömer’in Müslüman oluşu, Mekke’den Medine’ye hicret, az sayıdaki Müslüman ordusunun Bedir zaferi, Uhud ve Hudeybiye gibi olaylara değinilmiş, nihayetinde her zorlu sürecin Müslümanların zaferi ve İslam’ın yayılışı ile sonuçlanmasının İslam dininin yüceliğinin ve hak oluşunun göstergesi olarak değerlendirilmiştir.¹⁵⁶

Ardından Hz. Ebubekir döneminde yaşanan ridde olayları ele alınmış; Esved el-Ansî, Müseylimetü’l-Kezzab, Tüleyha b. Huveylid gibi kişilerin peygamberlik iddialarına karşı Hz. Ebubekir ile sahabenin gösterdikleri gayret ve fedakarlıkların, Hz. Muhammed’in vefatından sonra ortaya çıkabilecek karışıklıkları kısa sürede bertaraf ederek İslam birliğinin korunmasını sağladığı belirtilmiştir. Müellif, Hz. Ebubekir önderliğinde verilen kararlı mücadeleyi “*târîh-i insâniyetin en parlak evrâkını tezyîn*” edecek nitelikte bir örnek olarak saymıştır.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 84-85.

¹⁵⁵ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 85-86.

¹⁵⁶ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 86-89.

¹⁵⁷ Tevfikizade İsmail Tevfik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 90.

Hz. Ömer döneminde İslam fetihlerinin hız kazandığına değinen İsmail Tevfik Bey, bu başarılarının sadece askeri güç ile açıklanamayacağına; özellikle Hz. Ömer'in adalet anlayışı, halk nezdinde oluşturdukları hoşgörü ve güven ortamının da fetihlerin kalıcı hale gelmesinde önemli olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca İslam tarihindeki çeşitli olayları ele alırken Müslümanların fetihlerle yetinmeyerek ilim, sanat ve şehirleşme alanlarında da önemli ilerlemeler kaydettiklerini göstermeye çalışmıştır. Bu bağlamda müellif, İslam'ın manevi hayatı düzenleyen bir din olmakla beraber, aynı zamanda medeniyet inşa ederek maddi hayatı da şekillendiren bir unsur olduğunu ortaya koymayı amaçlamıştır.¹⁵⁸

Müellif, Endülüs Emevi Devleti'nin ise Hristiyan dünyasının yakınında asırlar boyu ilim ve kültürün merkezi olup, Avrupa medeniyetinin temellerinden birisini oluşturmasını bir övünç kaynağı olarak değerlendirmiştir. Özellikle Kurtuba' da dört yüz bin ciltlik bir kütüphanenin bulunduğunu aktaran müellif, bu bilgiyi İslam medeniyetinin ilme verdiği önemin sembolü olarak kullanırken; Endülüs Emevi hakimiyeti sonrasında Endülüs'teki ilmî ve sanatsal mirasın taassup sahibi Hristiyanlar tarafından yok edildiğini ifade ederek İslam ve Batı medeniyetleri arasında kıyaslama yapmış, Batı'ya yönelttiği eleştirileri tarihî örneklerle desteklemiştir.¹⁵⁹

Son olarak İsmail Tevfik Bey, Osmanlı Devleti'nin İslam coğrafyasına ve özellikle Hicaz bölgesine gösterdiği hizmetlerini övgüyle ele almıştır. Bu bağlamda II. Abdülhamit'in inşa ettirdiği Hicaz demiryolu projesi, eşsiz bir eser olarak nitelendirilmiş ve İslam dünyası arasındaki bağları güçlendirebilecek önemli hizmetlerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Burada dikkat çeken husus, müellifin eserin başlarında II. Abdülhamit dönemindeki sansür uygulamalarını engizisyon benzeri baskı aracına benzetmesine rağmen, söz konusu Hicaz demiryolu olduğunda; *"hutû-ı hadîdiye-i Hicâziye gibi bir eser-i âlî hiçbir pâdişaha müyesser olmamıştır."* diyerek, II. Abdülhamit'e herkesin bir teşekkür borçlu olduğunu ifade etmiştir. Bu durum, İsmail Tevfik Bey'in II. Abdülhamit'e yönelik bakış açısının tamamen olumlu ya da olumsuz olmadığını, siyasi politikalarını eleştirirken, İslam dünyasına yönelik hizmetlerini takdir eden bir yaklaşımı benimsediğini göstermiştir.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Tefkizade İsmail Tefik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 91.

¹⁵⁹ Tefkizade İsmail Tefik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 92-93.

¹⁶⁰ Tefkizade İsmail Tefik Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 94-96.

Bölümün sonundaki hatime kısmında ise müellif, eserini kaleme alırken tarafsız ve gerçeklere bağlı kalmaya çalıştığını ifade etmiştir. Ancak hukuk fakültesinin doktorluk sınavlarına çalıştığı sırada kısa sürede bu eseri yazdığını açıklayarak okuyuculardan olası eksiklik ve hatalarının anlayışla karşılanmasını istemiş ve bunun ileride yayınlayacağı eserleri için bir teşvik kaynağı olacağını dile getirerek metnini tamamlamıştır.¹⁶¹

3. TRANSKRİPSİYON USULÜ

Bu eserin Latin harflerine aktarılmasında basit bir transkripsiyon uygulanmıştır. Bu manada; kelime başında yer alanlar hariç ayın (‘), hemzeler (’) şeklinde; Arapça ve Farsça kelimelerde gayın (ġ) ve kaf (ġ) harflerinden sonra gelen uzun sesliler (ā, ū, ī) şeklinde; diğer uzun sesliler (â, û, î) şeklinde gösterilmiştir. Tertipli kelimelerde kesme işareti (') kullanılmıştır. Okunamayan herhangi bir kelime için (...) işareti kullanılmıştır. Okunuşundan şüphe edilen bir kelimenin ardından (?) konulmuştur. Orijinal metnin sayfa sayıları “[]” içerisinde gösterilmiştir. Metnin daha iyi anlaşılması için nokta, virgül, soru işareti gibi noktalama işaretleri tarafımızdan ilave edilmiştir. Türkçede kullanımı yaygınlaşan birleşik kelimeler ve tamlamaların yazımında genel kullanım dikkate alınmıştır.

¹⁶¹ Tefvîkizade İsmail Tefvîk Bey, *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, s. 96.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
“MEDENİYET-İ İSLAMİYE VE İNGİLİZ MÜSLÜMANLARI” ESERİNİN
TRANSKRİPSİYONU

MEDENİYET-İ İSLÂMİYE

VE

İNGİLİZ MÜSLÜMANLARI

MÜELLİFİ

(TEVFİKZÂDE)

İSMAİL TEVFİK

Mühürsüz nüshâları sahtedir.

(Her hukûku müellifinindir.)

Matba‘a-i Dernerseyân– Dersa‘âdet Sultân Hamâmı

1326

[Sayfa 3]

MUKADDİME

Uhuvvet-i İslâmiyeyi enzâr-ı yâr ve ağyârda cihet-i câmi‘asıyla tecessüm ettiren fezâil-i dîniye ve ma‘neviye, muktezıyât-ı münîfesinden olmak üzere rûh-ı ihtisâsât-ı mütevâliye ile titreten, kalbi cezebât-ı lâhûtîyâne ile neşve-dâr-ı cinân eyleyen her sadâyı sıdk ve ihlâs-ı ef‘ide-i mü‘mininde bir tanîn-i güzîn peydâ eder ve o tanîn-i ulviyet-karînin kulûb-i müsliminde izhâr ve îcât eylediği safahât-ı neş‘e ve sa‘âdet pek ulvî, fevka'l-had rengîn ve lâhûtî menâzır-ı behiştî irâ‘e eyler. Rûy-i zemînde yaşayan cem‘iyât-ı İslâmiyenin fezâ‘il-i nâmütenâhiyesine dair âlem-i beşeriyete kadem-zen-i vusûl olan âsâr, her mü‘min için bir müjde-i mefharet-âver olur. Bâhusûs İslâmiyetin medeniyete olan te‘sîrât-ı feyyâzânesinden bâhis-i âsâr-ı müfide pek büyük bir şükrân ile telakkîye sezâ görülür.

Bir zamandır bâzı ahvâl ve îcâbât-ı siyâsiye ve teşvîkât ve tesvîlât-ı hâinâne neticesi olarak Memâlik-i Osmâniyedeki engizisyonlar, teftîş-i vicdânlardan, tetkîk ve tecessüslerden

[Sayfa 4]

kilitlenmiş kalmış dehân-ı hürriyet-perverâne mukâbil Avrupa, Asya, Amerika’nın sahâif-i neşriyâtı üzerinde İslâmiyet nâmına ibrâz-ı mesâ‘iden usanmak bilmeyen o müterakkî din karındaşlarımızın kilik-i beyân-ı gayûrâneleri sâyesinde hâme-i İslâm, mu‘ciz numûneler gösteriyor. Çeşm-i ibtihâç, bu âsâr-ı kıymetdâra atf-ı endâz-ı tahassür ve mefharet oldukça hakîkî bir fahr ve mübâhât içinde kalmamak mümkün olmuyordu. Fakat artık bu hâk-i mukaddes ve muhteremde yetişen aklâm-ı vatan-perverân dahi fî-mâbad o çalışkan kardeşlerimizin hâme-i beyân-ı mu‘ciz unvânıyla yekdîl ve yekzebân olacak, artık burada da o bîm-i tecessüsden tahlîs-i girîban eden aklâm-ı Osmaniyan onlara refâkatle iktisâb-ı şeref ve şân eyleyecektir. Çünkü lehû'l-hamd hürriyet-i kalemiye vesâ‘ire kâmilan i‘âde olunarak bütün Osmanlılar bir sâha-i cilâ-sâz-ı sa‘âdete vâsıl oldular. Ma‘mâfih bugün dîn-i mübînimiz, âlem-i medeniyetin her köşesinde me‘ser-i ulviyesini ibrâz edebilecek pek çok lisânlar buldu. İngiltere’nin Liverpool’unda intişâr ile fa‘âliyet-i İslâmiyeye numûne-nümâ-yı haşmet ve azamet olan (el-Hilâl)’in mefâhir-i

İslâmiyet nâmına yazdığı sözler, Hindistan'ın safha-i nâmütenâhiyesinde derhâl aks-i endâz oluyor.

Hindistan'da encümen-i Muhammediye'nin himmet dûrâduruyla pek

[Sayfa 5]

metîn esâslara ibtinâ eden akademiler, dârülfünûn-ı İslâmiyeler, Liverpool'daki Müslimînin sâmi'a-i ibtihâcına hemen vâsıl oluyor. Şu neşriyât-ı güzîde ve fa'âliyet-i mukaddese tabî'î İslâmiyete â'id olduğu için bir şükrân-ı azîm ile telakkî olunur.

Abdullah Guvilyam nâm-ı muhteremin sâhib-i fazl ve irfânî olan o dâhî-i dehrin bunca mesâ'î-i mütemâdiye, bu rütbe-i sa'y ve verziş-i tâkat-fersâsının İngiltere'de husûle getirdiği âsâr-ı kıymetdâra beşeriyet ile'l-ebed medyûn-u şükrândır. Öyle bir dâhî ki Afrika'nın Fas çöllerinde peder ve mâderinden müntakıl, efkâr-ı bâtilânın zihn-i lâmi'adârında husûle getirdiği sû-i te'sîr-i müdhiş ile İslâmiyetin envâr-ı lâhûtiyânesinden müstenîr feyz ve kemâl olmak üzere tedkîkât-ı dîniye ve mübâhasât-ı mütevâliyyeye meydân-ı vesî' vermiş, senelerce tedkîkât-ı müşîkâfânesine göğüs geren Kur'ân-ı mütemâdiye'l-leme'ânine meydân-ı gâlibiyette sâbit-kadem şeref ve şân olarak, o sâhib-i kemâl-i belâgati sâha-i envârına idhâl eylemiş, yine bununla da iktifâ ettiremeyerek, hâ'iz olduğu servet-i uzmâ-yı müşerref olduğu dîn-i mübîn uğrunda sarfa kıyâm eylemek gibi bütün İslâmiyân ve Osmaniyânca emsâl-i imtisâl olacak bir numûne-i fa'âliyeti ibrâz ettirerek velehres-i erbâb-ı iz'ân olmuştur.

[Sayfa 6]

Eşhâs-ı âdiyeden birinin dâhil-i sâha-i İslâm olmasıyla Abdullah Guvilyam gibi bir dâhî-i dehrin müstenîr-i feyz-i İslâm olması arasında mukâyese-güdâz fark olduğundan ve bu da sırf Kur'ân-ı azîmü's-şânın te'sîrât-ı sehhârânesinde rûnümâ bulunduğundan, yegâne istinâtgâh-ı dînimiz olan o Furkân-ı celîlü'l-unvânı düşündükçe fikr-i beşer tabî'atıyla engüşt ber-dehân-ı hayret oluyor. Öyle bir kitâb-ı müstetâb ki i'tikâdât-ı milliyelerine fevka'l-had münhemik olan o cühelâ-yı urbânî dâ'ire-i ittihâda alarak, yekvücûd bir millet-i mu'azzama hâsıl eylemiştir. Bu netîce öyle kabâ'ilde ne

teşkîl-i dâ'ire-i harb ve vegâ ve ne tanzîm-i sufûf-ı cidâl ve kavga ile hayyiz-i ârâ-husûl olamaz.

Bedir Gazâsı'nda mikdârı ancak üç yüzü tecâvüz edemeyen Müslimîn bir asır sonra Pirene Dağları'nı aşarak, livâ-yı Muhammediyeyi Fransa sahrâlarında mevcelendirdiler. Velehres-i ukûl olan bu terakkiyât-ı serî'a ise ulviyet-i dîn-i mübîn-i İslâm'a bir şâhid addedilir. Asâkîr-i mansûre-i İslâmiye, Afrika-yı Şimâliyeyi Bahr-ı Ahmer'den Bahr-i Muhit-i Atlâsiye'ye kadar baştan başa katettikleri hâlde memâlik-i meftûha ahâlîsine asla cebr ve şiddet göstermediler. Dîn-i mübîn-i İslâm'ı kabul etmeyenler

[Sayfa 7]

asla incitilmediler. Bunlar harâç-güzar oldukça nâ'il-i emn ve refâh oldular. Avrupa ve Asya'daki Hıristiyanların birçoğunun kabûl-i İslâmiyet etmelerini cebr ve şiddete hamleden Avrupa muta'assıbını, târîhe karşı pek büyük bir kizb-i ihtiyâr eylemiş olduklarını i'tirâf eylemeselerde kalben biliyorlar! Târîh-i umûmiyeyi açalım, nazar-ı im'ânımızı bir kere atfedelim, neşriyât-ı dîniye uğrunda Avrupa'da ne kadar kanlar dökülmüş, ne derece ahvâl-ı fecî'a husûlüyle beşeriyet me'yûs ve mahzûn olmuşken; memâlik-i İslâmiyede ona mukâbil bir refâh ve sa'âdet-i dînî, fermân-fermâ-yı sürûr-ı lâhutî olarak Avrupalıları şu tezâdd-ı ma'nîdardan mütehassıl gayret-i asabî ile dâimâ İslâmlara karşı mecbûr infî'âl ve iğbirâr eylemiştir. İslâmiyetin sebep-i intişârını İslâm fâtihterinin adâletlerinde taharrî etmelidir.

İslâmiyette neşr-i dîn ve icrâ-yı mevâ'iz ile mükellef hey'ât-ı mahsûsa dahi bulunmadığı ayrıca şâyân-ı dikkat-i mahsûsadır. İntişâr-ı İslâmiyet bu dîn-i celîlin mu'cizâtından addedilmeğe lâayık bir sûret-i hayret-bahşâda kendiliğinden vukû'a geldi. Elyevimde çâr-ı aktâr-ı âlemde neşr-i füyûzât etmesi, Avrupa erbâb-ı iz'ânını te'emmül ve tedkîke sevke mecbûr etti.

[Sayfa 8]

İslâmiyetin vâsıta-i cihâd ile neşredilebilmiş olduğunu iddi'â eden erbâb-ı ta'assuba ezmine-i sâlifedeki terakkiyât-ı İslâmiyeyi değil, el-hâletü hâzihi husûl-yafta-i kemâl olan

hürriyânât-ı serî'ayı arz ile iktifâ eylerim. Hatta İslâmiyeti bu nokta-i nazardan müdâfa'ayı, vecîbe-i lâzime-i insâniyet bilerek ikdâmât ve neşriyât-ı mütemâdiyede bulunan Avrupa müellifleri görülmektedir.

Şu asr-ı sa'âdet-hasr-ı Hazret-i hilafet-penâhîde böyle bir eser-i mühim neşrine cür'et edecek ve İslâmiyetin ta'yîn-i ulviyeti emrinde gösterilen gayret-i mübecceleyi ve ihtisâsât-ı hâzıra-ı beşeriye, ihvân-ı dîne arz ve ibrâz eyleyebilecek kadar bir iktidâr-ı ilmîye asla hâ'iz olmadığımı ikrâr ve i'tirâfa mecbûrum. Bu husûsta beni bir tarîk-i sa'y ve verzişe sevk ve isbâl eden fikr-i hakîkî bir galeyân-ı hamiyet-i dînî olduğundan, kalbimden her ân kopup kelâm-ı reşehât-ı hakikat-gûyâne, ihtisâsât-ı fezâ'il-mendâneye hemhâl edecek mârrü'l-beyân kendi bîtarafâne hissiyât-ı hakkı-gûyânemden hâmerân-ı bahs ve makâl olmakla beraber, Avrupa erbâb-ı fezâ'il ve fevâzılından olup niceleri dîn-i mübîn-i İslâm'ın şeref-i ulviyesiyle müşerref ve müstefiz olmuş e'âzım-ı garbın i'tirâfât ve neşriyât-ı mütevâliyelerinden bahsedeceğim.

[Sayfa 9]

Bu zeminde icrâ edilecek sa'y ve gayret asıl galeyân-ı ma'rûzamla beraber fikir sınamak ve kalem tecrübe etmek kabîlinden olacağı ve fakat hak ve hakîkatten asla udûl edilmeyerek, kemâl-i bîtarafî ve nısfetle beyân-ı efkâr ve müdde'â edileceği için husûle gelecek kusûrları kârîîn-i kirâmın eltâf-ı hatâ-pûşânelerinden istirhâm eder ve ancak sâye-i mahsûsa-i mülkdârîlerinde yetişerek bir şey öğrenebildiğim şevket-meab-ı ulviyet-nisâb Efendimiz hazretlerinin temâdî-i ömür ve âfiyet ve tevâfir-i şân ve şevket-i hilâfet-penâhîleri du'â-yı vâcibü'l-edâsını tekrâr ile tezyîn-i zibân eylerim. Ve mina'l-Allahi't-tevfik.

Dersa'âdet

Mekteb-i Hukûk-i Şâhâne'den Me'zûn Yozgatlı

Tevfikîzâde İsmâil Tevfik

[Sayfa 10]

MEDENİYET-İ HÂZIRANIN ESÂSI

Târih ile müteavgil zevâta ma'lûm olduğu üzere Dımaşku's-Şâm, on üçüncü sene-i hicriyede zamîme-i memâlik-i İslâmiye olduğu gibi Suriye kıt'asının en meşhûr şehirleri de Hazret-i Ömer radiyallâhuanh tarafından istilâ edilmiştir. Bu esnâda Suriye halkı ahâlî-i İslâmiye tarafından hiçbir tecavüz ve ta'addîye hedef olmadıkları gibi zaten şî'âr-ı İslâmiyetten olan dînî ve dünyevî birçok müsâ'adât-ı celîleye bile nâ'il olarak, hilâfet-i mu'azzama-i İslâmiyenin bu kadar mu'âmelât-ı ihrârânesine karşı sırf bir hiss-i vicdâniye teba'an kabûl-i İslâmiyet eylemişlerdir.

Elyevm mevcûd bulunan mebânî-i âliyenin delâletî vecihle Suriye kıt'ası Arabların istilâsından sonra büyük âsâr-ı temeddün ve umrân gösterdi. Gözleri kamaştıracak ziynetli bir üslûb-ı bedî'-i mi'mârî, edebiyât-ı hâzırada bile emsâli nadir görülen müellifât-ı edebiye ve mantıkîye, bilâd-i İslâmiyede bir ân-ı

[Sayfa 11]

kalîl içinde teyessür-nümâ-yı husûl oldu. Halep'in dâru'z-zâ'a(?)larıyla, Dımaşku's-Şâm'ın i'mâlâthâne-i müte'addidesi meşhûr-ı cihân idi.

İntişâr-ı İslâmiyetten akdem Arablarda fenn-i mi'mârî ve hikmet-i bedî'-i kavâ'idî âdetâ mefkûd iken bir müddet-i cüz'iyede husûle gelen âsâr-ı kıymetdârın, elyevm bekâsına bütün züvvâr ve seyyâhîn hayretle mümteziç takdîrler yağıdırıyorlar. Şu âsâr-ı kıymeydâr, Arabların fenn-i mi'mârîde ve medeniyetin safha-i zümrüd-feşânında ne mertebe ileride bulunduklarını isbât eder birer delîl-i mü'ebbed ve mücessemidir. Araplar evvel emirde her ne kadar Rum ve Acem üstâdlarına ihtiyâç göstermişlerse de bu işçiler tabî'î olarak zevk-i Arap'a tâbî olmuşlardır. O mahâret-i mu'ciz-kârâne ile mâbedlerde binâ edilen sütûn-ı kıymetdâr Arabların tab'-ı nefâis-cûyânelerini vuzûh-ı nâm ile izhâr eyler. Evvelce Yunanlılar tarafından binâ olunup sonra bir hareket-i arzda münhedim olmakla 203 sene-i hicriyesinde yeniden ihyâ olunmuş ve bilâhare Sultan Selâhaddîn Eyyûbî tarafından mükemmelen ta'mîr edilmiş olan Mescid-i Aksâ, Arabların nakış ve tezyîzî husûsundaki mahâret-i fevka'l-'âdelerinin burhân-ı mücessemidir. Hele Dımaşku's-Şâm'daki (Câmi'-i Emeviye) nâmıyla benâm câmi'-i

[Sayfa 12]

kebîr gāyet ra'nâ ve bî-nazîr ve acâ'ib-i seb'a-i âlem idâdına idhâle sezâ câmi'-i sanâyi ve bedâyi'-i âsâr-ı Arabiyedendir.

Mesrûdât-ı vâkı'a Arabların kabza-i teshîrlere geçirdikleri memâlikte evvelen mevcûd âsâr-ı kıymetdârı tahrîb etmedikten başka yeniden inşâ ve ihyâsına hizmet ettiklerini ispât eyler. Halbuki Avrupa'da bugüne kadar hakkında düşünülmemiş ve yâhut düşünölmek istenmemiş bir zehâb-ı bâtlı vardır ki o da İslâmiyet müsâ'id-i medeniyet olmaması zehâbıdır.

Onuncu asr-ı milâdî ricâlinden Fransalı (Gerbert¹⁶²), hıttâ-i Irâkiyedeki Arabların terakkiyât-ı mütemâdiyeleriyle meşhûr-ı cihân olan dârulfünûnlarının yetiştirdiği erbâb-ı dehânın ihtirâ'ât-ı âlem arasına ve İspanya'da gözleri kamaştıran medeniyet-i Arabiye'nin şa'sa'a ve incilâsına mukâbil Avrupa'da muta'assıb gürûh-ı rehâbinin dest-i cevır ve gadrinden tahlis girîban edemeyerek hâh nâhâh tarîk-i cehl ve zılâlde püyân olan cem'iyât-ı Hıristiyanîyenin zalâm-i cehl ve mefsedet ve gubâr-i gayz ve hasetten, isti'dâd-ı terakkî şöyle dursun, muhîtinin fark ve derke gayr-i muktedir eşhâs-ı sefile arasında bulunduğunu görerek o zaman evcibâlâ-yı ma'ârifte ibrâz-ı gayret ve himem ve teb'id-i endûh ve keder ve gam eyleyip duran

[Sayfa 13]

Arabların sâha-i envârında müstenîr-i feyz ve kemâl olmak için Abdurrahmân-ı Sâlis devrinde tâ (Kurtuba)'ya kadar ihtiyâr-ı sefer etmiş ve orada ikmâl-i tahsîl eyledikten sonra medrese-i İslâmiyeden aldığı küre-i mücessemeyi hâmilin memleketine vâsıl olduğı zaman dûçâr olmadığı cefâ ve eziyet ve hedef olmadığı envâ'-ı hakâret ve sefâlet kalmayarak kendinin ulûm-i İslâmiye ve cedîde ile meşgûl olduğundan ve efkâr-ı ahâlîyi dûçâr-ı heyecân eyleyeceğinden ve güya tarîk-i rafz ve ilhâda saptığından bahisle bu gayûr zâtı, duçâr-ı müşkilât-ı bînihâye eylemişlerdi. Çünkü o zaman Avrupa'da medeniyet nâmına bir şey yoktu. Bu ve buna mümâsil hakâyık-ı kat'îye bizzat bâzı Avrupa müverrihlerinin bile i'tirâfât-ı hakkıgüyânelerinden tebâ'üd edemeyerek sahâif-i

¹⁶² Gerbert d'Aurillac (m. 946-1003), Papa II. Silvester'dir.

tevârîhte ihlâfa bâdî-i ibret ve dehşet olurken bâzı muta‘assıbînin güya bir re‘y makâmında olarak, İslâmiyet mâni‘-i medeniyettir deyimlerine ne kadar ta‘accüb edilse azdır.

Her lisânın tahsîline âlet ve vâsıta olan kavâ‘îd-i sarfiye ve nahviye ibtidâ Müslümanlar tarafından vaz‘ ve tertîp olunduğu bilcümle Müslimîn ve Hıristiyanların ma‘lûmu bulunduğu âzâde-i külefe-i beyândır ve ilk vâzi‘-i zîşânî de şîr-i cenâb-ı

[Sayfa 14]

Hüdâ hâzret-i Aliyyü'l-Mürtezâ'dır. Fenn-i sarf ve nahivde görülen Basriyûn ve Kûfiyûn akvâli ve ârâsı o zamanlar Basra ve Kufe'de müteşekkîl mecâlis-i ilmiye-i âzâ-yı zevî'l-ihtirâm-ı akvâlidir. İmam Halîl¹⁶³, Sîbeveyhi ve Ahfeş gibi nâm-ı ulviyet-i ittisâmı ebediyen mahv ve kemnâm olamayacak erbâb-ı fazl ve dehâ, bu mecâlis-i ilmiyenin âzâ-yı muhteremesindendir. Öyle zevât-ı muhtereme ki her biri bir şu‘be-i ilm ve ma‘rifetin sebeb-i yegâne-yi terakkiyâtı olan kavâ‘îd-i metîneyi, ilâ-âhir'ül-eyyâm tebdîli nâkâbil olmak üzere yoktan vaz‘ ve tedvîn buyurmuşlardır. Târih bunları ve bunlara mümâsil zevât-ı mu‘azzeze-i İslâmiyenin mecâlis-i ma‘rûza-i ilmiyedeki vücûdlarını, ma‘ârif-i beşeriyeye vâki‘ olan unutulmaz hizmet-i ber-güzîdelerini fevka'l-had bir hürmet ile yâdeder. Bunlar ki tulû‘-i nûr-ı Muhammedîyeden akdem hıttâ-i vesî‘a-i Arabiyede cârî-yi zalâm-ı cehl ve mefsedeti bir zamân-ı kalîl içinde mübeddel envâr-ı lâyetenâhî-i ma‘rifet kaldılar. Bu terakkiyât-ı serî‘anın bâ‘is-i yegânesi olan zevât-ı muhtereme ise ulemâ-yı İslâmiyedendir. Vâkı‘â (Akademya) lafzın Yunânî olduğundan bi'l-istihrâç, bu meclisin Yunânîler zamanında bulunduğu ve müesses-i medeniyet münhasıran Yunanlılar olduğuna zâhib olan Avrupalılar varsa da hakikat-i hâl böyle olmayıp o zaman (Akademûs) nâmında

[Sayfa 15]

bir zevâtın bahçesinde küşâd edilmiş bir mektebe Akademya denilmiş olmasından münba‘isdir. Yoksa bu gibi mecâlis-i ilmiye ibtidâ Müslümanlar tarafından te’sîs

¹⁶³ Metin boyunca ismi geçen İslam alimleri ve tarihî şahısların yazımında TDV İslam Ansiklopedisi dikkate alınmıştır.

buyurulmuş ve Avrupalılar tarafında sonra görülerek te'sîs ve taklît edilmiş olmaktan mâadâ, bu gün anâsır-ı Yunâniyenin zaten meftûr ve me'lûf oldukları vecihle bi-gayri hakkın ve münhasıran iftihâr eyledikleri o medeniyet-i sâbıkâ-i Yunâniyeden akdem, Yunânîler derin bir cehâlet ve vahşet içinde iken Nil ve Fırat sevâhilinde ve Keldânî sahralarında pek metîn esâslara ibtinâ etmiş ve fakat bir çok ahvâl ve husûsât-ı müessifenin dinden ta'arruzâtına tâb-âver mukâvemmet olamayarak mahv ve nâbûd olmuş bâzı hey'ât-ı medeniye-i siyâsiye ve mu'azzama bulunduğunu ve Yunânîlerden daha büyük âsâr-ı temeddün ve terakkî göstererek medeniyet-i hâzıraya gayr-i kâbil-i add ve ihsâ yâdigâr-ı kıymetdâr bıraktıklarını târih bütün tafsîlâtıyla teşrîh ve esâs-ı medeniyetin Yunânîler olmadığına bir fikr-i kat'î ve hakîkî i'tâ eyler. Bununla beraber ilm-i sarf, ilm-i nahiv, bedî', beyân ve ilm-i belagâtın Müslümanlar tarafından ihdâs edilmiş olduğunu kabûl ve i'tirâf zarûrîdir. Avrupa müverrihleri de bu hakîkati teslimde tereddüt edemezler. Maahâzâ İslâmiyette ilimle din bi'l-vucûb terfîk ve teşrîk edilmiş

[Sayfa 16]

olmaktan mâadâ, bu gibi ulûmun tahsîline Müslümanlar, Müslüman oldukları günden itibaren mecbûriyet-i kat'iyeye hissetmişlerdir. Kur'ân-ı azîmü's-şân ki dîn-i mübîn-i İslâm'ın bir istinâdgâh-ı mu'azzamıdır. Her telkîn-i hikmet-karîni, belâgatın numûne-nümâ-yı haşmeti, hikmet ve hey'et ve edebiyâtın bir nefha-i lahût-i mü'ebbed ve mücessemidir. Her harf ve noktasında müşekkel fesâhat ve belâgat değil şimdi, edebiyât-ı Arabiyyenin bin üç yüz sene evvel vâsıl-ı safha-i muntelhâ olduğu bir zaman sühan-perdâzîde bile bütün hilâfgîrân fusahâyı engüşt ber-dehân-ı hayret eylemişti. O zamanlar bütün bülegâ-yı Arab ve Acem, hücre-i iştigallerinde âsâr-ı kıymetdâr-ı tahrîr ve ihzârına sarf-ı verziş ve gayretle, senenin eyyâm-ı mu'ayyenesinde, Yemen ve Hicâz taraflarında müteşekkil-i mecâlis-i edebiyeye mahsûl-i fikir ve irfânını kabul ettirmeğe ihrâz-ı muvaffakiyet eylerse, işbu âsâr-ı makbûl ve mu'teber, divâr-ı Beytullah'a ta'lîk ediliyor ve bu sûretle ashâb-ı fazl ve irfân mazhar-ı tergîb ve teşvîk olurdu. Fakat belâgat ve fesâhatıyla ihrâz-ı şeref ve şân eylemiş pek çok e'âzım eserlerinin mazhar-ı kabûl olmadığını ekseriyâ görerek dûçâr-ı ye'is ve fûtûr olur ve şu hâlin kendisine verdiği hissiyât-ı müterakkibâne ile daha güzel bir eser-i edebî telîf ve tahrîrine

[Sayfa 17]

olanca kuvvetiyle mesâ'î-i tâkat-ı ber-endâzâne sarf eyler idi. Nüzûl-i âyât-ı Furkâniyeye kadar ancak mu'allekât-ı seb'a denilen yedi eser Beytullah'a ta'lîk ile ihrâz-ı şeref eylemişlerdi.

Kur'ân-ı metînü'l-beyânın her âyât-ı belîğânesi mu'allekât-ı seb'adan birinin sükûtuna sebep-i yegâne-i fesâhat olarak son kalan İmruü'l-kays 'ın bir eser-i mu'teberi de *يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكَ وَيَا سَمَاءُ أَقْلَعِي وَغِيضَ الْمَاءِ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ وَقِيلَ بُعْدًا لِلْقَوْمِ* (الظَّالِمِينَ)¹⁶⁴ hitâb-ı azamet-meabı karşısında, şâ'ir-i müşârünileyhi sevenlerce ağlanarak mevki'-i şereften skâtına gidilmiş ve ancak Kur'ân-ı mu'ciz-beyân, ta'lîk edilerek ilâ yevminâ-hâzâ bir sûre-i kasîresinin bile tenzîr ve temsîline bu kadar hilâf-gîran bülegâ tarafından husûl-i muvaffakiyet kâbil olamamıştır. Vâkı'â dîn-i mübînin ahkâm-ı metînesi muvâcehesinde vâdî-i i'tirâz ve ihtilâfta sâbit-kadem bulunmayı akdem-i vezâ'if bilen fusâhâ-yı Arab *(فَاتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ)*¹⁶⁵ hitâb-ı azamet-meabına karşı tanzîr ve temsîle hâşâ adem-i tenezzüllerinden bahisle sâde-dilânî iğfâl-i tarîk-i ebleh-firîbânesinde pûyân olmakla beraber İslâmiyetin terakkiyât-ı serî'asına sedd ve hâ'il olmak için muhârebât-ı hûnrîzâne icrâsından da çekinmezlerdi. Güya tahrîr-i sutûr ile dâ'ire-i imkâna giren makâsıdım

[Sayfa 18]

vesâtet-i harbiye ile istihsâline teşebbüs şu müdde'â-yı muta'assıbâneyi tamâmen ıskât ve imhâya kifâyet eylemez mi?

Her ne ise maksadım alâ-vechi'l-hikâye, Kur'ân-ı bedî'u'l-beyânın bir belâgat-ı kat'iyye-i sarfa bulanarak ilm-i belâgatin tahsîline, İslamlar esâsen mecbûr bulunduklarını göstermektedir. İşte ulemâ-yı İslâmiye, bu ciheti derpîş-i te'emmül buyurarak lâzım geldiği mertebe-i ulûm-ı ma'rûzanın vüs'at-i küşâyîş-i iktisâbına sarf-ı ikdâmât-ı mahsûsa eylemişlerdir.

¹⁶⁴“(Sonra) “Ey toprak suyunu yut! Ey gök sen de tut!” denildi. Su çekildi; hüküm yerini buldu, gemi Cûdî'nin üzerine oturdu; “Zalimlerin topunun canı cehenneme!” denildi.”, *Kur'an-ı Kerim*, Hud Suresi, Ayet 44.

¹⁶⁵ “Haydi onun bir sûresinin benzerini de siz getirin!”, *Kur'an-ı Kerim*, Bakara Suresi, Ayet 23.

Kur'ân-ı celîlü'l-unvân sâyesinde ilm-i hey'et de ulemâ-yı İslâmiye tarafından mazhar-ı revâç ve terakkî oldu. Hatta âyât-i kerimede coğrafya ilminin tahsîli tervîc buyurulmuştur. İlm-i hey'et ve coğrafya hakkında İmâm-ı Gazâlî hazretlerinin (el-Münkız Mine'd-Dalâl) nâm eserinde ve kezâlik seyyâhîn-i ulemâ-yı İslâmiyeden (İbn Batûta) hazretleri seyâhatnâme-i âliyelerinde bu husûs için Müslimîni tergîb ve teşvîk buyurup tahsîlini elzem görmüşlerdir.

İlm-i tıbbın dahi hükemâ-yı İslâmiye ellerinde vâsıl-ı mertebe-i kemâl olduğu ma'lûm-i âlem bir keyfiyet-i müberhendir. Ahkâm-ı tıbbiyye müte'allik otuz ciltten mürekkeb (Hâvî) nâmında bir kitâb-ı mu'teberiyle çiçek ve kızamık illetlerine dair âsârı bulunan ve 311

[Sayfa 19]

sene-i hicriyesinde Horasan'da garîk-i rahmet-i Rahmân olan (Muhammed bin Zekeriyâ Ebû Bekr er-Râzî)'yi bilmeyen bir Avrupalı yoktur. Arabların üstâdül-etibbâsı olan müşârünileyh, (240) sene-i hicriyesinde tevellût ederek sinn-i rüşde vusûlünde tıp ve felsefeye rağbetle bu iki fen hakkında elde ettiği âsârı tedkîk ve muvâfık-ı hakikat olan mebâhisi kabul etmiş ve müsâdif-i nazarî olan efkâr-ı sakîmeyi yazdığı âsârda ret ve cerh eylemiştir. (Hâvî) nâmındaki eser-i güzîdesinden başka (Kitâbü'l-Câmî'), (Kitâbü'l-A'sâb), (Kitâbü't-Tertîb) nâmında üç eseri daha vardır ki sahibinin hakikaten bir sâhib-i fazl ve dehâ olduğunu irâ'e ve isbâta birer şâhid-i âdildir. Üstâd-ı müşârünileyh vaktiyle Bağdat'a inşa olunan dârüşşifâlara nâzır tâyin olunduğu gibi, müddet-i hayâtını da bu hizmette imrâr eylemiştir. Rivâyete nazaran kızamık ve çiçek illetlerine dair kendinden evvel kimse eser yazmamıştır. Madde-i tahammuzun keşfi dahi müşârünileyh hazretlerine isnât olunmaktadır.

Avrupalılarca (Avécenna) nâmıyla maruf olan ve (Nûh bin Mansûr)'un velâyeti zamanında Buhara'ya hicret ederek (Harmîsin) nâm karyeye mutasarrıf ta'yîn edilen Belhlî pederiyle, ismi (Sitâre) olup Harmîsin karyesine

[Sayfa 20]

Karîb (Efşene) nâmında bir karyenin asilzâde ailelerinden birinin kerîmesinin izdivâçlarından (370) sene-i hicriyesinde, Harmîsin karyesinde zîb-i kehvâre-i vücûd olmuş bulunan ve (429) târîhinde Hemedan'da mütevârî-i lahd-i gufrân olan hükemâ-yı İslâmiyeden (Ebû Alî Hüseyin¹⁶⁶ İbn Sînâ)'nın (Kânûn) nâmındaki eser-i tıbbiyesi bütün Avrupa lisânlarına tercüme edilerek, muhtevî olduğu hakâyık-ı tıbbiye altı yüz sene bütün Avrupa, Asya ve Afrika kıt'alarında etibbâ-yı cihâna mürâca'atgâh-ı mecbûrî olmuştur. İbnü'r-Rüşd¹⁶⁷ ve Ebû'l-Kâsım¹⁶⁸ nâm-ı muhteremî de târîh-i medeniye-i âlemde mühim bir mevki'-i şeref ve şân ihraz eyler. O zaman Hıristiyan etibbânın cehâletine rağmen bütün memâlik-i İslâmiyede pertev-nisâr-ı ma'rifet olan tabâbet-i kulûb-i ahâlîyi lerzedâr-ı dehşet eyleyen öyle bir hengâme-i ta'assub ve vahşette Sanşoyi¹⁶⁹ [ki 910 sene-i milâdiyesinde İspanya'da teessüs ederek 1230'da (Kastil)'e nakil etmiş olan (Leon) hükûmeti krallarındandır] Kurtuba'daki Ebu'l-Kâsım¹⁷⁰ tabîbe mürâcaata mecbûr kalarak vücûdundaki illet-i müdhişeden tahlîsine sebebiyet verdiği ma'lûm-ı erbâb tedkîkdir.

Dokuzuncu asr-ı milâdiye, meşâhîr-i hey'et-i şinâsânından olup Harran'a tâbî (Bettan) nâhiyesinde tevellüt eden (Muhammed

[Sayfa 21]

bin Câbir bin Sinân Ebû Abdillâh el-Harrânî el-Bettânî) de Batlamyus'tan sonra zuhûr eden yirmiye mütecâviz ulemâ-yı hey'etin ser-efrâzı sayılıyor. (877) sene-i milâdiyesine müsâdif (264) sene-i hicriyesinde rasada başlayarak (917) sene-i milâdiyesine müsâdif (306) sene-i hicriyesine kadar tedkîkât-ı rasadiyeye devam eden müşârünileyhin ilm-i hey'ete dair yazdığı kitâb-ı Batlamyus'un, bu bâbda meşhûr olan kitâbından daha esah olup vaktiyle Latinceye tercüme ve İtalya'da tab' olunmuş ve mü'ellefinin hatt-ı destiyle muharrer olan, aslı elyevm (Vatikan) kitâbhânesinde mahfûz bulunmuştur. Kezâ Me'mûn Halîfe'nin emir ve teklîfiyle (Sincar) sahrâsında küre-i arzın tûl-i dâ'irelerini ölçüp büyüklüğünü ta'yîn eyleyen erbâb-ı ilm-i hey'etinden (Ebû Mûsâ Muhammed) ve

¹⁶⁶ Metinde Hasan yazılmış olsa da bunun baskı hatası olduğu düşünülerek Hüseyin olarak düzeltilmiştir.

¹⁶⁷ İbn Rüşd (ö. 595/1198), Meşşâi okulunun son temsilcisi, filozof, fakih ve hekim.

¹⁶⁸ Ebû'l-Kâsım Halef b. Abbâs ez-Zehrâvî (ö. 404/1013);, Cerrahî alanında getirdiği yeniliklerle tanınan Endülüslü tıp âlimidir.

¹⁶⁹ Pamplona Kralı II. Sanço (938-994).

¹⁷⁰ Burada müellif, Kral II. Sancho'yu tedavi eden doktor olarak Zehravi'yi gösterse de kaynaklarına göre bu kişinin İspanya Yahudilerinden olan diğer saray doktoru Ebû Yûsuf'u (Ebû Yûsuf Chasdaî b. Isaac b. Shaprut) olma ihtimali daha kuvvetlidir. Bkz. Abdülkerim, Özeydin, "III. Abdurrahman", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, ss. 152-155, s. 153.

(Hüseyin) nâm zâtların tedkîkât-ı müşîkâfâneleriyle yine halîfe-i müşârünileyhin emriyle, Bağdat garbında bir rasathâne inşâsıyla tedkîkât-ı kevkebiyeye ibtidâr eyleyen hükemâ-yı İslâmiyeden (Ahmed b. Kasîr el-Fergânî), (Hâlid) ve (Abbas) nâm zevât-ı muhteremenin harekât-ı kevkebiyeyi kayıt ve zabıt husûsunda ibrâz eyledikleri mahâret-i muktedirâne târîh-i medeniyetin aslâ unutamayacağı vakâyî'-i terakkîperverânedir.

[Sayfa 22]

İşte böyle esbâb-ı temeddünden ma'dûd olan ulûm-i mütenevvi'a-i kevkebiyenin sırf İslâmlar tarafından vaz' edildiğini iddi'âya kadar kendimde hak göremezsem de Yunânîlerden intikâl ederek toz toprak içinde gıdâ-yı mâr ve mûr olmaya mahkûm olmuş kütüb-i atıkanın mebâdî-i ilm-i hey'et ve sâireye dair olan mübâhasâtı, hükemâ-yı İslâmiyenin enzâr-ı devir bînânelerinde başka bir revnak ve incilâ, başka bir inbisât ve i'tilâ bulmuş olduğunu söylemek vecîbe-i lâzime-i hakkşinâsânedir olduğundan ve Hristiyanlar tarafından kâmilten bırakılıp unutulmuş olan o âsârın yeniden tedkîkât-ı mâhiyetiyle zalâm-ı cehl ve ta'assubda pûyân olan Avrupa civârında, safahât-ı envâr-ı ma'rifet ihdâsına ibrâz-ı iktidâr ve mahâret eyleyen yine İslâmlar olduğundan medeniyetin müessis ve müceddit-i müstakillenin ancak İslâmlar olduğunu teslîmde kimseyi tereddüte düşürmez. Hatta hicret-i nebeviyenin yirmi ikinci senesinde Mısır'da (Aristoteles)'in fûnûna müte'allik kitâbları ulemâ-yı İslâmiyeden meşhûr ve ma'rûf (Yahyâ) tarafından Arapçaya nakil ve tercüme ve tedkîkine ibtidâr olundukta Hazret-i Ömer tarafından Mısır vâlîsi Amr b. el-Âs vâsıtasıyla i'zâz ve ihtirâm buyrularak Müslümanlar arasında şân ve şöhreti dübâlâ

[Sayfa 23]

edilmişti. Eğer İslâmiyet mâni'-i medeniyet olsa idi Yahyâ da Gerbert'in müsâdif olduğu müşkilât ve hakârete aynen tesâdüf eylerdi. Aristoteles gibi müessis-i medeniyet ve ma'rifet olan bir zâtın kitâbları Amr b. el-Âs gibi meslek-i Resûlullahtan zerre kadar inhirâf etmemek azm-i kat'iyesinde bulunduğunu, delâil-i müteaddide ile isbât eylemiş olan bir zât-ı âlî-kadr tarafından mazhar-ı kabûl ve hürmet olursa İslâmiyet mâni'-i medeniyet değil muhyî-i medeniyet bulunduğunu kabul ve teslîme erbâb-ı iz'ân ve insâfı celb ve cezb eyler.

Zuhûr-i İslâm'dan evvel an'anât-ı milliyelerine fevka'l-had münhemik olan akvâm-ı Arabiye kendi kavimlerinden başkalarına fevka'l-had nazar-ı hakâretle bakar ve katl-i nüfûs ve tahrîb-i bilâd ve ihlâk-i ibâda sebeb-i müstakil olarak râhat ve huzûr görmezlerdi.

Maahâzâ İslâmiyet'in zuhûrundan evvel Yahûdilik ve Hıristiyanlık Cezîretü'l-Arab'a dâhil olmuş ve bunların neşir ve asliyelerine halel gelmemiş olan kavm-i necîb-i Arab bir takım tahrîfâtla çığırından çıkarılmış olan edyânı bir türlü kabul edememişler idi. Vaktâ ki âsuman-ı şarkta pertev-nisâr hak ve hakikat olmaya başlayan şems-i nâbân-ı İslâmiyet Arablara

[Sayfa 24]

şîâr-i harb-cûyânelerini terk ettirerek mütehallik oldukları şecâ'at-i fitriyeden dâ'ire-i hakk ve adâlette istifâde tarîkini, o kertede vaktiyle tahrîb-i bilâd ve imhâ-yı kabâili akdem-i vezâ'if bilen Arablar, İslâmiyet'in sâye-i re'fet ve adâletinde kendi hukûk-ı mukaddeselerine dokunulmayan ahvâlde hilm ve sükûneti istinâtgâh-ı mefharet ittihâz ederek dağı bağ ve harâbe-zârı gülzâra tahvîl ve ifrâğa muktedir oldular. Zaman zaman dehân-ı hakikat-feşân-ı Nebeviyeden pertev-nisâr-ı adâlet olan ahâdiyet-i şerife-i Müslümanları ticârete ve bilmediklerini Çin'de bile olsa gidip öğrenmeye sevk eylediğinden ilim ve mâl husûsunda da başkalarına fâik oldular. İşte şu hakâyık-ı müberhene, İslâmiyette kemâliyle mevcûd ve o zamanlar Avrupa'da tamâmen ve kâmilten mefkûd iken İslâmiyet mâni'-i medeniyettir demek bilmemek değil bilmeyi istememektir. İslâmiyet münâfi-i medeniyet değil bâ'is-i yegâne-i terakkî ve mükemmeliyettir.

[Sayfa 25]

AVRUPALILARIN İSLÂMİYETE MÜN'ATIF ENZÂRI

Avrupa erbâb-ı iz'ânının İslâmiyet hakkında ezmine-i ahîrede husûle gelmekte olan terakkiyât-ı fikriyelerini, enzâr-ı kârîin-i kirâme arz edebilmek ve bu terakkiyâtın netâyic-i memnûniyet-bahşâsını bir sâha-i sıhhat ve selâmette gösterebilmek için şark ile garbı yâni âlem-i İslâmiyet ile âlem-i Hıristiyanîyeti cüz'î bir mukâyeseye tâbi' tutarak âzâcık târihe mürâcaat eylemek lâzım gelir.

Din; esâsen ve vicdâniyâtan ve herkesin hissiyât-ı samîmiyesindendir. Dinde tâbi'iyet gibi insanların evsâf-ı mümeyyizelerindendir. Dinsiz bir şahıs tâbî'iyetten mücerret, ikâmetgâhtan mahrûm, envâr-ı efkârdan, ni'mât-i şefkat ve hürmetten mütebâ'id eşhâs-ı sefîle gibi bir azâb-ı derûnî, bir elem-i nâmütenâhi içinde imrâr-ı rûz u leyâl eylemeye mahkûm olur. Din öyle bir istinâtgâh-ı muazzamadır ki dine müstenid rûşte-i irtibâtın cüz'îce koparılması üzerine âlem-i beşeriyet derhâl muvâzenesini

[Sayfa 26]

kaybederek ve bundan bittabi netâyic-i vahîme tevellût eyler. Cem'iyet-i beşeriyede muhtelif ve mütezâdd-i efkâr ve hissiyâta tâbi' insanlar, biri iştiyâk-ı derûnî ve inbisât-ı vicdânî ile imrâr-ı rûz u leyâl eylemeğe me'lûf, diğeri bir kûsûf-i fikrî ve zulmet-i derûnîye mahkûm zevâlîyelerden mürekkeb bir cem'iyet-i mütezâdde şeklinde görülür. Avrupa elyevm bu mehleke-i uzemânın dest-i âheninde titremekte ve külliye dinden mücerret, her şeyi tabiata havâleye alışmış kesândan müteşekkil bir izdihâm-ı millî, Avrupa'yı her ân taht-ı tehdîdde bulundurmaktadır.

Dinin muhâfaza-i istiklâli uğrunda şimdiye kadar ne derece kanlar dökülmüş, ne mertebe hunrîzâne ahvâl-i fecî'a husûlüyle beşeriyet me'yûs ve mahzûn olmuştur. Husûle gelen bu vakâyi'in tasvîr-i fezâyihî zımnında sîne-i aklâm-ı müverrihîn dâimâ bir âh-ı hüsrân-ı derûnî ile dûçâr-ı inbisât ve ihzân olur!

Avrupa'da yakın zamanlara kadar ihtilâf-ı din ve mezhep mâni'-i müsâvât addolunurdu. Avrupa'da ilk def'a serbestî-i mezâhibi kabul ve icrâ eden devlet ve hükümdâr Prusya ve Büyük Frederik'tir. Hissiyât-ı mârûzanın ahvâl-i fecî'ası ezmîne-i mütekaddimedede bütün şedâidiyle âlem-i beşeriyette

[Sayfa 27]

arz-ı çehre-i fecâ'at eyleyerek târîh-i medeniyette affı nâkâbil mu'âmelât-ı hunrîzâne husûle getirmiştir.

Yunânîler dîn-i resmiyeden gayri bir dine tebaanın sülûkunu kat'iyen arzu etmezler ve sâlikînini kahr ve tedmîr-i cihetine giderlerdi. Nitekim (Filozof Sokrat)

Yunânîlerin efkâr ve ahlâkî hilâfında beyân-ı mütâlâa eylediğinden tesmîm edilmiş kable'l-mîlad (420) tarihinde tevellût ederek evân-ı şebâbetinden (800) tarihine kadar esbâb-ı husûf ve kûsûfu keşif ile bâzı tedkîkât-ı kevkebiyede bulunan (Anaksagoras) / (*Anaxakouras*) “güneş Apollo’nun gerdûnesi değildir” dediğinden dolayı ta’kîbât-ı kânûniyeye hedef olmuştu.

Bu husûsta Papalık makâmında sebep-i teşekkülüyle kurûn-ı vustâdaki icrââtı şâyân-ı dikkat-i mahsûsadır. Bu mevki’in teşekkülünden (100) tarihine kadar sâir papazlardan hiç farkı yoktu, hepsi birdi. Nitekim lisân-ı Osmâniyede dîn-i Nasârâ pîşvâlarına papaz derler ki papa ne demekse papaz da odur. Bu makâmın sebep-i teşekkülü şu cümle üzerinedir: Havâriyûndan Yoan(?)¹⁷¹ oğlu Sîmonâkî’ye, ki mu’ahharen (Saint Petrus¹⁷²) nâmını almışdır, Hazret-i Îsâ’nın (Sen bir taşsın. Ben bu taşın üzerine kilisemi binâ edeceğim.) sözünü delîl

[Sayfa 28]

olarak getirirler. Ve bu söz enâcîl-i erbaadan yalnız (Matta) İncîli’nde muharrerdir. Mu’ahharen Saint Petrus’un Roma’ya gelerek bir kilise binâ eylediğine dair İtalyalı (Lattanos)?¹⁷³ nâm müellifin on yedinci asırda meydana çıkarılan (*Moeurs des Persécuteurs*) eserinde bir sarâhat görölüyorsa da zamanının müverrihîn-i meşhûrasından Uzep(?)¹⁷⁴, Julyus Afrikanus¹⁷⁵ gibi zevâtın eserlerinde böyle bir vak’â-i mühimmeyi kaybetmemeleri lâzımken, yazmamış olmaları câlib-i nazar-ı dikkat ahvâlden olduğundan Lattanos’un bervech-i mâruz beyânâtına tamâmen muvâfık-ı hakikat nazarıyla bakılamamak zarûrî görölür. Bu ma’lûmât-ı târîhiyeye mebnî sâir rehâbîn üzerine ilk def’a iddi’â-yı tefevvuk eden (Saint Viktor) *Saint Viktor* oldu. Yeknazarda bütün rû’esâ-yı Hıristiyâniye tarafından iddi’â-yı vâki’ red edildiyse de (330) sene-i mîlâdiyesinde İznik’te akd-i içtimâ eden meclis-i umûmiye-i İkîsiyesin(?) Roma papazının sâir papazlardan bir kademe yüksek olduğuna dair îtâ eylediği karâr daha sonra Roma’da teşekkül eden bir cem’iyet tarafında te’yît ve kabul eylediğinden ve aldıkları müsâade-i

¹⁷¹ Jona/Yohan şeklinde okunabilir.

¹⁷² Simun Petrus (ö. miladi 64-68 arasında), Hz. İsa’nın on iki havarisinden biridir.

¹⁷³ Lactantius (m. 240-320), erken dönem Hristiyanlık savunucusu ve hatip.

¹⁷⁴ Caesareali Eusebius (yaklaşık MS 260- MS 339); Filistinli bir Hristiyan tarihçidir.

¹⁷⁵ Sextus Julius Africanus (m. 160-240), Romalı gezgin ve tarihçidir.

mahsûsaya binâen velîme-i cem‘iyetlerini, vaftiz âdetlerini mübeyyen bir takım emirler, kâ‘ideler tertîp

[Sayfa 29]

ve ısdârına ibtidâr ile beraber bâzı imparatorlar yavaş yavaş bilcümle husûsât-ı rûhâniyeyi Roma papazına havâleye başladıklarından (Birinci İnosan¹⁷⁶) bütün şark ve garb dîn-i Nasârâ pîşvâlarına müstakilâne emirler îtâsıyla âlem-i Nasrâniyete tahakküm ve tecebbür-i mukaddemâtını ihzâra ihtimâm eyledi.

Vâkı‘â bu emirler şark ve garp papazları tarafından derhâl kabul edilivermedi ise de (440) sene-i mîlâdiyesinde taraf-ı imparatoriyeden sâdır olan bir emir bütün garp kiliselerini Roma’daki papanın zîr-i itâatine vâz‘ eylediğinden inkıyâd etmemek artık netâyic-i vahîmeyi bâdî olmaya ve vâdî-i temerrüd ve adem-i itâatte sâbit-kadem olanların emvâl ve emlâki zabıt ve müsâdere edilmeye başladı. Nihâyet (684) sene-i mîladiyesinde, bâdemâ papaların tasdik-i hükümdârîye iktirân etmeksizin intihâp ve bi’l-istiklâl îfâ ve vazîfe edeceklerine dair, (İmparator Kostantin¹⁷⁷)’in sâdır olan emri papalara mün‘atıf enzâr-ı haşyeti büsbütün tezyîd ve teşdîde vesîle-i müstakile olduğundan o vakitten i‘tibâren papalar ümem-i Hıristiyâniye üzerindeki te’sîr ve nüfûzlarını bütün şedâid ile tatbîke ve daha sonraları Avrupa idâre-i düveliyesine müdâhaleye kendilerinde hak görmeye başladılar. Hatta bir zaman evvelde ki

[Sayfa 30]

bu nüfûz-ı ma‘neviyenin te’sîrât-ı sahârânesinde zebûn olmayan hiç bir fert kalmamıştır.

Almanya imparatorlarından (Dördüncü Henri)’nin memleketindeki rehâbîne Papadan istihsâl-i ruhsat etmeksizin vâkı‘ olan tevcihâtı üzerine o zamanki aforoz beliyesine dûçâr olarak çektiği ezâ ve cefâ pek meşhûrdur. Aforoz, tekfir demek olmakla beraber buna dûçâr olanlarla akd-i ülfet kat‘iyen ve dînen memnû ve dest-i himâyet ve muvâfakati uzatmak külliyyen merfû idi. İşte Dördüncü Henry, dûçâr olduğu aforoz üzerine memleketinde kimseye söz dinletemediği gibi kimse ile hatta evlâd ve ekâribiyle

¹⁷⁶ I. Innocentius (ö. MS 417), Katolik Kilise papasıdır.

¹⁷⁷ Yazarın belirttiği tarihte Bizans İmparatorluğunun başında IV. Konstantin bulunmaktadır.

bile görüşmemek felâketine hedef oldu. Bunun üzerine bir kış zevcesiyle Alp dağlarını geçerek Papanın şatosu önünde üç gün üç gece üryân ve nâlân taleb-i aff eylediğinden zevcesinin vâki‘ olan şefâ‘at ve delâletiyle mazhar-ı aff ve merhamet oldu.

Şurası da şâyân-ı dikkat-i mahsûsadır ki Katolikler nazarında Hazret-i Îsâ’nın vekîl ve kâimmakâm-ı umûru olan papalar son derece hâiz-i ehemmiyettir.

Papalar bir şahsı aforoz ettiği gibi bir kavmi, bir

[Sayfa 31]

uluyu da aforoz edebilir ve Papanın af ve rahmete de iktidârı vardır. Katoliklerce birinin ismi (dârü't-tathîr) olmak üzere iki nev‘-i cehennem mutasavver olup birinden affedebileceği muhtelifun-fih ise de dârü't-tathîrden af ve ıtlâka iktidârı musaddaktır ve Katoliklerce papalar -*Sacré*¹⁷⁸-dir, mukaddes ve mübârektir ve papalar lâyuhtîdir, *infallible*¹⁷⁹dir. Fakat bu *infallible* ma‘lûm olduğu üzere yalnız hatâ etmemek değildir. *Infallible* olan kimsenin şahsî kâffe-i ma‘âyib ve kabâyihten masûn ve sâlim olduğu gibi kendisinden kimseye fenâlık gelmez ve kimseyi aldatmaz ve yanılmaz ve o kadar yanılmaz ki meselâ pula; “sen pul değil pîrsin” dese ol kimse hakîkaten pul olmayıp pîr olduğuna kâil olmalıdır. İşte Katolikler nazarında bu kadar hâiz-i ehemmiyet olan Papalık makâmının mu‘âmelât-ı hukûk-şikenânesi, o zamanlar ânifen arz edilen derecede kalmayarak serbestî-i mezâhib aleyhinde bâzı icrââtı da âlem-i beşeriyete dûçâr-ı sefâlet ve felâketi bînihâye eylemekte ve Protestanlığın ve Reformanın intişârı üzerine (Ağnas Loyola) *Agnesse Loyola*¹⁸⁰ tarafından teşkil edilen Cizviyet şirketi ve engizisyon mahkemeleri kanlı fecâyî husûlüne sebep-i müstakil olmakta idi. İşte şu hâl-i esef-i

[Sayfa 32]

iştîmâl, papaların (Hıristiyâniyetin beyhûde sefk-i dimâya ve kimsenin hukûkuna taarruza meydan veremez. Hıristiyâniyet, beşeriyetin hâme-i muazzamı ve şefî‘i müebbed ve mücessemidir.) yolunda evvel ve âhir vâki‘ olan beyânât-ı ebleh-firibâneleriyle bir

¹⁷⁸ kutsal

¹⁷⁹ hatasız, yanılmaz

¹⁸⁰ Loyolalı Ignatus (1491-1556): Cizvitlerin kurucularındandır.

tezâdd-ı kat'î teşkîl eylemekle beraber, Katoliklerin teşvîkiyle Fransa'da (Saint Bartalmay) Yortusu gecesi Protestanlar aleyhinde vukûa gelerek beşeriyete unutulması gayr-i kâbil bir darbe-i hûnrîzâne indiren vakâyi'-i müdhişe ve tarihte affa nâkâbil (Dragonnat¹⁸¹) vukû'ât-ı fecî'ası ve Almanya'yı bir asır gerileten Otuz Sene muhârebâtı ve İkinci Filip'in ittihâz eylediği meslek ve tarz-ı hareketin İspanya'yı hâlet-i ihtizâra îsâli ve Üçüncü Sigismund zamanında Lehistan'ın mütemâyıl-i inkırâz olması Papalığın maddi ve ma'nevi mu'âmelât-ı müteassibânesi, netâyiç-i hukûk-şikenânesinden olduğu vuzûh-ı hakîkî ile zâhir ve nümâyân idi.

* * *

Âlem-i İslâmiyete gelince: Avrupa'da o zamanlar zuhûr-i yafta-i fecâyî' olan vakâyi'-i müdhişeye mukâbil dest-i Müslimîndeki kıta'ât-ı vesî'adaistirâhat-ı fikir ve vicdândan mütehassıl bir revnak ve incilâ, hükûmetin mu'âmelât-ı ihrârânesinden

[Sayfa 33]

müntakıl bir safâ ve sa'âdet-i âlem-behâ, fermân-fermâ-yı i'zz ve î'tilâ olarak ümem-i Hristiyâniyeyi kendilerinden teb'îde mecbûr kalmak değil, memâlik-i meftûha ahâlîyesine gösterdikleri rıfk ve mülâyemet, ibrâz eyledikleri hilm ve şefkat-i ahâlîyi meftûn ve mecbûr fezâ'il-i İslâmiyet kılarak kanâ'at-ı vicdânîyeleriyle dâhil-i dâ'ire-i İslâm olur ve bu sâye-i re'fet ve adâlette rûz u şeb binlerle ahâlî-yi dîn-i mübîn-i Ahmediyenin envâr-ı lâhûtiyânesinden müstenîr-i feyz ve kemâlât olurdu. Evvelce de arz edildiği üzere İslâm fâtihlerinin adâleti, bir asır zarfında livâ-i Muhammediyenin Fransa sahrâlarında mevcelenmesine sebep-i müstakil oldu.

Müessir-i hakîkiye ta'mîk-i nazar eylemek istemeyen ve esâsen edebilmek istidâdı fitriyesi, tedkîk olunursa kendilerinde kat'iyen mefkûd olduğu zâhir olan o teslîm-i hakîkatte dâima mütereddît Avrupalılar şu terakkiyât-ı serî'aya yalnız hayretle iktifâ eylerler. Halbuki sâhib-i din hadden, şefî'-i rûz-ı cezâ, Cenâb-ı Muhammedü'l-Mustafâ'nın Hazret-i Ali'ye yazdırıp neşir ve îlân buyurduğu beyânnâme-i âlî, Kur'an-ı belîgu'l-beyânın ihzârât-ı adâlet âyâtından kat'an nazar, bilâ tefrîk-i dîn ve mezheb-i

¹⁸¹ Dragonnades: 1681'de XIV. Louis tarafından yürürlüğe konan, Protestanları Katolikliğe geçmeye zorlamak için uygulanan bir politikadır.

mu‘âmelât-ı mütesâviye icrâsına İslâmlar, İslâm oldukları için mecbûr ve mükellef olduklarını yine tamâmen ve kemâlen irâ’e ve izâh eyler.

[Sayfa 34]

Bugün memleketimizde o esâs-ı celîle müsteniden îlân ile tatbîk ve icrâyâ başlanılan hürriyet-i kat‘iyye netîcesinde milel-i muhtelifenin hükûmet-i seniyyeye ibrâz ve izhâr eylemekte oldukları hissiyât-ı muhâleset ve şükür-güzârı ve İslâmlarla Ermenî, Rûm, Yahûdî, Keldânî, Süryânî ve sâire arasında bir iki gün zarfında husûle gelen muhabbet-i samîmâne, o emr-i âliyenin derece-i kutsiyet ve isâbetini meydân-ı vuzûha îsâl eyler. Hükûmet-i seniyyenin iğtişâsât-ı mütemâdiye-i dâhiliye ve gavâil-i sâire-i hâriciye ile kuvve-i muazzama-i sâbıkasına kat‘iyen hâlel gelmeye ve milel-i sâirenin enzâr-ı istihkâr ve siyâseti altında cidden azalmaya başladığı şöyle bir zamân-ı endişe-feşânda, hürriyet ve müsâvâtın îlânıyla bütün tebaa ve ecânibce hükûmet-i seniye nâmına istihsâl edilen tevcihât-ı âmme ne rengin ve muhteşemdir. İşte o re‘fet ve adâletin timsâl-i muhteşemi olan beyânnâme-i âlî, ki ümem-i Hristiyânîyenin rahm ve şefkat kanatları altında himâyesini emir ve tebeyyüne buyuruyor, Hulefâ-yı Râşidîn ve Hulefâ-yı Emeviye ve Abbâsiye ve bilcümle ümerâ-yı İslâmiyyeye mecbûr inkıyâd etmiş ve bunun netâyic-i memnûniyet-bahşâsından olmak üzerinde o muta‘assıb ahâlî-i Hristiyânînin fevç fevç dîn-i mübîn-i İslâm’ın zıll-i zâlîl-i şefkat ve hidâyetine şitâbân olmalarını te’mîn buyurmuştur. O zamanlar

[Sayfa 35]

Avrupa’da mezâlim ve ta‘addiyât-ı dîniyeden tahlîs-i girîbân eylemek isteyen bîçâregânın melcen ve penâh-yegânesi ancak memâlik-i İslâmiye olmuş idi. Hatta bu husûsta Mûsevîler İslâmiyet’e fevka’l-had medyûn-ı şükrândır. Öyle bir zaman ki taassubât-ı dîniye olanca kuvvetiyle Avrupa’da fermân-fermâ-yı dehşet olur ve değil edyân-ı sâire-i dînde İseviyenin şû‘abât-ı sâiresine bile mütevessil olan ümem-i İseviye yekdiğerin mahv ve kemnâm eylemek için muhârebât-ı hûnrîzâne icrâsıyla dehşet-nisâr-ı adâvet olur, Tevrat’a tâbi‘ ve bittabi (?) bir dîn-i diğere sâlik Mûsevîler, Avrupa’nın safha-i vesî‘a-i

taassubunda yer mi bulur râhat mı görür? O zamanlar Avrupa’da bir kolera, bir vebâ, herhangi bir musîbet ve belâ görülse Mûsevîlere atfolunur, [bu belâ Mûsevîler yüzünden geliyor deniliyordu.] İşte şu hâl-i esef-i iştîmâlden kurtulmak üzere (Kurtuba)’ya hatta tâ Bağdat’a gelerek İslâmiyet’in sâye-i re’fetine sığınmış nice Mûsevîler görölürdü.

İslâmlarda akvâm-ı sâireye nazar-ı hakâretle bakmak şöyle dursun bilakis onlar envâ’-ı ni‘am ve âtîfetle dil-sîr-i adâlet buyurulur ve harâc-güzâr olanlar refâh ve sa‘âdet-i uzemâyâ nâ’il olurdu. Hatta İspanya’da Arab ordularında

[Sayfa 36]

ekâbir-i Hıristiyanîyeden pek çokları istihdâm edilerek merâtib-i âliye-i askeriyyeye de nâ’il olmuşlardı. Daha yakın bir misâli olmak üzere müessis-i bünyân-ı saltanat-ı Sultân Osmân ma‘âlî-i menkıbet hazretlerinin ilk vezîri Harmânkayâ hâkîmi (Köse Mihal) nâmıyla benâm Rûm Mihal Bey idi.

Husûsât-ı ma‘rûza, ulviyet-i dîn-i mübin-i İslâm’a ve İslâm fâtihlerinin te’mîn-i adâlet ve müsâvât husûsunda Kur’ân-ı Hakîm ve Hazret-i Muhammed-i ulviyet-karînin telkînât-ı fazîlet âyâtına ne mertebe riâyet gösterdiklerine birer burhân-ı müebbettir. Târîh-i beşer, Avrupa hayatında muâşeret-i ma‘rûza-i İslâmiyenin dününde bile bir misâl-i re’fet ve adâlet aslâ gösteremez. Nasıl gösterebilsin ki dîn-i mübinin bundan on üç asır akdem âsumân-ı şarkta pârelediği sahâib-i dehşet-nümûn taassubu, Avrupalılar ancak şu son günlerde izâleye teşebbüs eylediler. Vâkı‘â evvelleri de Avrupa’da efkâr-ı âliye izhâr eyleyen ve (Rafael) gibi Fransa meclis-i meb‘ûsânında bir gün kıyâm ederek risâlet-penâh Efendimize hitâben “Ey Arab-ı Âliye’dir! Şân ve şeref sana olsun ki adâletin ta kendisini bulmuşsun.” Yolunda meş‘ar-ı izz ve ikbâl olan zevât-ı muhtereme göröldüyse de âfâk-ı garpta mütekâsif zalâm-ı taassubu yırtmaya muktedir olamadılar.

[Sayfa 37]

Hatta Hazret-i Ömer’in Kudüs-ü Şerîf fethine müteâkib Hıristiyanlara ibrâz eylediği mu‘âmelât-ı dil-nevâzane ile ehl-i salîbin Kudüs fethi esnâda gösterdiği icrâât-ı zâlimâne mukâyese-güdâzdır. Kudüsü fethi giden asâkir-i İslâmiyyeye ahâlî-i Hıristiyanîye Hazret-i hâlife-i ekber, Cenâb-ı fârûk-sîr geldiği takdîrde teslîm olacaklarını

beyân ile tarîk-i şekâvetten rûgerdân olmuşlardı. Hazret-i Ömer tâ Medîne-i Münevvere’den mahall-i maksûda kadar kölesiyle münâvebeten râkib olduğu cemel-i mübârek ile civâr-ı Kudüs’e gelir ve ol zaman nöbet-i rûkûb köleye gelmiş bulunur. Her ne kadar kendileri nöbetini hazrete terk eylediğinden bahis ile vâdî-i isrâr ve ibrâmıda sâbit-kadem olursa da Hazret-i Halife’nin evâmîr-i mukaddesesine gerdendâde-i inkıyâd olduğundan devenin yularını dest-i mübârek ve muhteremine almış olduğu hâlde müstakbilîne arz-ı sîmâ-yı adâlet eyler. Müstakbilîn her ne kadar evvelemirde halîfenin kim olduğunu tâyininde dûcâr-ı müşkilât olurlarsa da sonra hakîkat anlaşılarak istikbâl ve ihtirâmın îcâbât-ı lâzimesi hakk-ı Hazret-i Ömer’de tamâmen ibrâz edilir. O esnâda (Kamame) Kilisesi’ne takarrüb edilince öğle vakti de hulûl eylemiş bulunur. Patrik (Sofroniyus) Hazret-i Halîfeye kilisede edâ-yı salât buyurmalarını kemâl-i istirhâmla

[Sayfa 38]

teklîf ve beyân eylerse de Hazret-i fârûk-u ekber, (Hayır, şâyet ben kiliseye girer îfâ-yı salât eylersem, bilâhare Müslümanlar “buraya Ömer girmiştir” diye ibâdetgâhınızı elinizden almaya teşebbüs ederler ve bu sûretle istirahatınız muhtel olarak, merâsim-i dîniyenizi müreffehen îfâ edemezsiniz. Biz şurada toprak üzerinde durur, îfâ-yı salât eyleriz.) buyurması üzerine Sofroniyus, bütün bütün engüş ber-dehân-ı hayret olur. Hukûk-ı reâyâya bu kadar riâyet, bu kadar hilm ve tevâzu, bu kadar adâlet târîh-i medeniyette emsâline ender tesâdüf olunur hâlâtandır.

* * *

İşte şu hâlât-ı dakîka ve muazzama ezmine-i ahîrede Avrupa erbâb-ı iz’ânının enzâr-ı müdekkikânelerinden kaçmayarak İslâmiyetin esâsını tedkîke kendilerinde bir mecbûriyet-i kat’iyye hissi uyandırdı. Hatta i’tirâfât-ı hakk-gûyane ile mâlî âsâr ve müellifât-i garbiyede meydân-ı matbû’atta arz-ı gül-çehre-i ibtisâm eylemeye başladı. Vâkı’â (Bartalmay Saint Hîlî?) nâmında bir muharrir intişâr-ı İslâmiyete elyevm bir tevakkuf âriz olduğunu söylüyor ve bâzı bedhâhân Hazret-i Resûl’e hâşâ sahtekârlık ve sihirbâzlık isnâdına kadar cür’et-yâb oluyor

[Sayfa 39]

ise de hakikat-i vakâi', bu iddi'ânın butlânına bir şahid-i âdildir. Bugün yalnız Çin'de mevcûd otuz milyonu mütecâviz ahâlî-i İslâmiye Çin hükûmet-i mülkiye ve askeriyesinin mevâki'-i âliyesinde bulunuyorlar. Hatta elyevm Çin'in Japonya sefîri de İslâm olduğu gibi, müteveffâ harbiye nâzırı da İslâm idi. Çin Müslümanlarına orada (Hui Hui) derler. Bunlar, Çinliler arasında haysiyet ve i'tibârları ve harekât-ı ulviye-i müstakîmâneleriyle temeyyüz etmişlerdir. Çinde terakkiyât-ı muazzama-i İslâmiyeyi tedkîke hasr-ı nefis eden (Vazilyef) *Vasiliéf* nâmında bir zât, İslâmiyetin Çin'de nihâyet dîn-i resmî hâline geleceğini, şimdiki (Sakyamuni¹⁸²) dîni yerine nûr-ı mübîn-i İslâmiyet kâim olacağını söylüyor. Mösyö (Monte *Monté*) de târîh-i edyân mecmûasına yazdığı bir makâle-i mühimmede, Çinde neşr-i dîne mesâ'î-i tâkat-berendâzâne sarf eden Katolik ve Protestan misyonerlerinin aslâ muvaffak olamayacaklarını, Çinlilerin âfiyet-i emirde kâffeten dîn-i İslâm ile müşerref bulunacaklarını te'mîn etmektedir. O gayûr (İngiliz Cem'iyet-i İslâmiyesi) ve bâhusus terakkiyât-ı İslâmiyeye vakf-i nefis ve hayât eylemiş bulunan cem'iyet-i mezkûre reîsi Abdullah Guvilyam hazretleri ve sâir terakkîperverân ümmet sâyesinde Avrupa'nın tâ şimâline,

[Sayfa 40]

Letonya'ya varıncaya kadar İslâmiyet intişâr etmiş olduğu gibi nûr-ı cevval-i İslâmiyet Amerika'da dahi şa'sa'apâş-ı hidâyet olmuştur. Afrika kıta-i vesî'ası ise hemen baştan aşağı akvâm-ı İslâmiye ile meskûn ve müzeyyendir denilebilir. Afrika'da Portekiz idâresinde bulunan Mozambik'ten Sierra Leone'ye kadar her taraf akvâm-ı İslâmiye ile meskûndur.

Akvâm-ı İslâmiye Afrika'nın kıta'ât-ı sâhiliyesini bile vücûdlarıyla tezyîne muvaffak oldukları gibi dâhile doğru gidildiği takdîrde Bahr-i Ahmer'den Bahr-i Muhît-i Atlâsiye'ye ve Bahr-i Sefid'den altıncı arz-ı şimâlî derecesine kadar memâlik-i ahâlîsinin bilâ-istisnâ nûr-ı mübîn-i İslâm'ın sâha-i envâr-ı feyyâzânesinde pûyân oldukları görülür. Madagaskar adasında dahi Müslümanların adedi kesîrdir. Dîn-i celîl-i İslâm Afrika'da kemâl-i sür'atle ve fevka'l-'âde câlib-i nazar-ı dikkat bir hâlde neşr-i envâr ediyor. Hatta Fransa meşâhîr-i muharrirînden Mösyö (Monte *Monté*) vaktiyle cerâid-i mahalliyemizde görüldüğü vecihle diyor ki:

¹⁸² Buddha.

“Dîn-i celîl-i İslâm bilhassa Afrika’da kemâl-i sür‘at ve muvaffakiyetle intişar etmiştir. Afrika-yı Şimâlîde yerleşmiş olan akvâm-ı İslâmiye sahrâ-yı kabîrin en hücre noktalarına

[Sayfa 41]

Sûdân’ın en ba‘îd havâlisine varıncaya kadar kâffe-i akvâmı, nüfûz-ı mânevî altında bulundurmaktadır. Dîn-i İslâm’dan başka hiçbir din buralara nüfûz ve intişar edemez. Dîn-i mübîn, Afrika’da lâyenkatı‘ terakkî ve tevsî etmektedir.”

Hazret-i Resûl’e isnâd olunan (hâşâ) sahtekârlık meselesi ise cevap vermeye bile tenezzül olunamayacak müdde‘ayât-ı ebleh-firîbânedir. Hazretin ilk defa kendi husûsiyet-i ahvâline vâkıf olanları dâ‘ire-i dîn-i mübîne idhâl eyledikten sonra, sâire vatandaşlarını da‘vete kıyâm ile muvaffak olduğunu ve sonra o havâlîye neşr-i envâr-ı hidâyet ve selâmet eylediğini ve daha sonra sath-ı arza münteşir milyonlarca halkı kelime-i vâhide ile cem‘ ve telfik eylemiş olduğunu düşünelim, burda bu misill-ü müdde‘ayât-ı sahîfeye atf-ı nazar-ı hayret eyleyelim, kâbil midir ki kendinde cüz’î bir eser-i hiffet ve sahtekârî bulunan bir zât böyle âlî muvaffakiyâta mâlikiyetle dil-şâd olsun. Haydi akrabâ ve eviddâsını¹⁸³ celb ve iknâya muvaffak olsun. Bu milyonlarca halkı sahtekârlıkla tevhîd ve tevfiğ mümkün olur mu? Öyle İmâm-ı A‘zamlar, öyle Şâfiîler, öyle Gazzâlîler, öyle Mâlikîler, öyle Hanbelîler, öyle İbn Sînâlar, öyle Zemahşerîler, öyle

[Sayfa 42]

Fârâbîler, öyle Teftâzânîler, öyle Muhyiddin el-Arabîler, öyle fezâ’il-i nâmütenâhiyeleri Avrupalıların bile taht-ı tasdîkinde bulunan tâdâda gelmez dâhîler ki her biri bu dîn-i ulviyet-karîne ne mertebe meclûb olduklarını kemâliyle göstermiş ve cüz’î bir eser-i sahtekârîyi fark ve derke kemâliyle müste‘id oldukları her türlü ahvâl ve efkâr-ı münevverelerinden müstebân olmuşken, yine hakikat-i nübüvvet-i Muhammediye hakkında zerre kadar şüphe ve tereddüte lüzûm görmeyerek dîn-i mübîn-i Ahmediyeye ile’l-ebed sâdık kalmıştır. Hazret-i fahr-i âlem tâ ezmine-i sabâvetinden i‘tibâren büyüklüğünü, sadâkat ve iffet ve istikâmetini mükemmelen ibrâz ve irâ’e buyurarak

¹⁸³ dostlar

(Muhammedü'l-Emîn) lakabına bihakkın mazhar olmuştu. Hatta zamanî hilâfîrânı bile böyle bir iddi'âda bulunamayarak, ancak Hazretin güya cinnetten veya şâirliğinden bahisle halkı ızlâl ve iğfâle sa'y ve gayret eylerdi.

Sahtekârlık hiçbir vakit müntic-i muvaffakiyet olamaz. Terakkiyât-ı muazzama-i İslâmiye ancak ciddiyet ve doğruluk sâyesinde hayyiz-i ârâ-husûl olmuştur. Nitekim (1743) senesinde tevellût ederek mürûr-u zamân ile kont unvânını alan mu'ahharen bir dolandırıcıkla ithâm edildiğinden dolayı ferceyâb-ı firâr olarak bütün dünyayı dolaşan ve sonra (1780¹⁸⁴)

[Sayfa 43]

de Fransa'ya gelerek, Strazburg'da ikâmetve bir çok sihirbâzlıklarla mazhar-ı hüsn-i kabûl ve nâ'il-i şöhret ve şân olan, âkıbet (1786)'da Kardinal (Rohan) tarafından (Kolye) meselesinde medhaldâr olduğundan bahisle Bastille hapishânesine atılıp bilâhare nefyedilen ve daha sonra mahkûm olduğu dam cezâsının müebbet küreğe tahvîliyle (1795)'da (Saint-Leon) Şatosu'nda mevkûf iken bin türlü zillet ve hakâretler içinde terk-i hayât eyleyen (Joseph Balsamo) nâm-ı diğerle (Kalyostero)'nun hâli bu bahse güzel bir bir numûne-i ibret teşkîl eyler. Binâenaleyh Hakk-ı risâletpenâhîde sahtekârlık isnâdına cür'et gösteren muta'assibîne, târîh-i âlemi güzel tedkîk ve muhâkeme eylemelerini tavsiye ve ihzâr ile iktifâ eyleriz.

Afrika'da dîn-i İslâm Sudânî'de tecâvüz ederek hatt-ı istivâ taraflarına doğru tevsî'-i dâ'ire-i nûrâniyet eylemiştir. Afrika-yı Merkeziyeye İslâmiyet iki taraftan dâhil olmuştur. Bunun birincisi garb tarafından başlamış ve tâ Bahr-i Muhît-i Atlâsî sâhiline kadar mevcûd havâlî-i vesî'ayı müstağrak nûr-i imân eylemiştir. İkincisi bilhassa tarîkat-i Senûsiye ricâlinin mesâ'î ve himmât-i dîndârâneleri şark cihetlerinde sâkin-i akvâmı, dâ'ire-i dîn-i mübîne idhâl ile mezâyâ-yı celîle-i

[Sayfa 44]

¹⁸⁴ Metinde 1870 yazılmış olsa da basım hatası düzeltilerek yazılmıştır.

İslâmiyenin oralarda şa‘şa‘apâş olmasını te‘mîn eylemiştir. Havâlî-i mezbûrada akvâm-ı İslâmiye etrâfında bâzı putperestler mevcûd ise de envâr-ı mâlânihâye-i İslâmiyet günbegün, fermân-fermâ-yı i‘zz ve hidâyet oldukça zalâm-ı küfür ve işrâk muttasıl körelerek, her taraf füyûzât-ı Muhammediye ile müstenîr olur. Avrupalıların Kongo’da yerleşmeleri İslâmiyetin şu şâyân-ı hayret terakkiyât-ı muazzamasına Afrika’da asla sedd-i mümâna‘at olamamıştır. İslâmiyet dâimî ve metîn-i hatavât-ı hidâyet-karîn ile cenûba doğru ilerledikçe her tarafta başka bir hâl-i sa‘âdet-ârâ, başka bir meserret ve incilâ husûl-pezîr-i azamet ve i‘tilâ oluyor. İslâmiyetin şu terakkiyât-ı muazzaması, dîn-i celîl-i ulviyet-karînin mu‘cizât-ı hakâyık-ı âyâtindendir. “İslâmiyet mâni‘-i musâvât” hiçbir hâli tecvîr ve kabul edemez. Dîn-i mübîn-i Ahmediye, herkese mu‘âmelât-ı mütesâviye icrâ ve ifâsına kat‘iyen âmir bulunduğu ve herkes rûz-ı cezâda i‘mâl ve if‘âline göre mu‘âmele göreceğini esâsen te‘mîn ve beyân buyurduğu için Müslimîne hemcivâr müşrikîn de dâimâ envâr-ı lâhûtiyâne ile müstenîr-i kemâl eyler, nihâyet bir gün üzerlerinde cârî, o sehâbe-i zalâm-ı âlûde mübeddel envâr-ı hidâyet olur.

İslâmiyetin bilcümle akvâm-ı âlem tarafından telakkî bi'l-kabûl

[Sayfa 45]

edilmesi esbâbından birisi de ahkâm-ı celîle-i İslâmiyenin akıl ve hikmete, mantığa muvâfık ve gayet sâde bulunması gösterilebilir. İslâmiyetin hiçbir nokta-i tereddüt ve iştibâha müstenid olmayarak en vâzıh ve Celle-i beyânât-ı hakâyık-ı âyâtinden olan ve vahdâniyet-i ilâhiyeyi, ebediyet-i rûhiyeyi henüz hiçbir terbiye-i dîniye ile perverde olmamış Zenciler, Vahşîler bile kemâl-i suhûletle kabul ederek dîn-i mübîn-i İslâm ile müşerref oluyorlar. Halbuki Hristiyanlık telkîne çalıştığı teslîs ve sâire gibi i‘tikâdât asla mazhar-ı kabûl olamıyor.

Afrika’da İslâmiyeti neşreden erbâb-ı dîn ale'l-ekser ticâret ve hırfet ve san‘at ile meşgûl ve me‘lûf kimselerdi. Bunlar misyonerlerin tevessül eyledikleri ve erbâb-ı iz‘ân ve vicdânın asla rûy-ı muvâfakat göstermeyeceği vesâ‘it-i gûnâgûne mürâca‘atla yerli akvâmı kendilerinden dil-gîr ve tenfîr etmezler. Hatta doğrudan doğruya neşr-i dîn-i İslâmla meşgûl bile görmezler. Hâl ve hareketlerindeki ciddiyet ve istikâmet-i ahrârâne, mesleklerindeki adl ve hakkâniyet-i dindârâne ile sâlik oldukları dîn-i celîlin ulviyet ve fazîletini teslîm ettirmeye ihrâz-ı muvaffakiyet eylerler.

[Sayfa 46]

ibrâz edenler, mine'l-kadîm hidâyet-i İslâmiye ile müstefiz olmuş Sudan’daki (Fulbe¹⁸⁵)’lerdir. Bunlar yalnız o havâlîde mühtedilik miktarını artırmakla kanâ’at elyemeyip, bütün Afrika’yı dâhil-i havza-i îmân etmek emel-i meşrû’ayla muntazam bir hatt-ı hareket tâkib ederler. Bunların harekât-ı muntazama ve ulviyelerine an-asıl zencî ırkına mensûb olup Fulbelerden mu’ahhar olarak kabûl-i İslâmiyet eylemiş olan (Hausa¹⁸⁶)ların da mu’âvenât ve hidemât-ı mühimmeleri dokunur. Bunlar Fulbeler tarafından sükûn ve emniyeti te’mîn edilen mahallelerde ihtiyâr-ı ikâmetve tavattun ederek ticâretle meşgûl olurlar. Tahsîl-i ilimle fevka'l-had harîs ve hâhiş-gerdirler. Ma’lûmatları sathî ve gayr-i kâfî olmakla beraber kırâat ve kitâbet eylemeleri, o havâlîdeki putperest akvâm arasında nüfûz ve i’tibârlarını takviye ve te’mîn eylemektedir. Bir taraftan Fulbeler, diğer taraftan Hausalar mesâ’î-i mütemâdiyeleri, ahvâl-i âdile ve mu’âmelât-ı müstakîmâneleri, o havâlîdeki akvâmı kendiliğinden cezb ve celb ile intişâr-ı dîn-i mübîn, velehres-i uyûn olur. Evet, ciddiyet ve istikâmet her şeyde muvaffakiyete bir vesîle-i mefharettir. Ciddiyeti rehber-i hareket ittihâz etmeyenler hiçbir vakit nâ’îl-i refâh ve sa’âdet olamazlar, evvel ve âhir bahseylediğim üzere terakkiyât-ı

[Sayfa 47]

muazzama-i İslâmiye ancak ciddiyet ve istikâmet sâyesinde hayyiz-i ârâ-kemâl olmuştur. Hatta Sûre-i Hûd’daki (أَمَرْتُ كَمَا فَاسْتَقِمُّ)¹⁸⁷ emr-i celîline nazaran emrolunduğu veche üzere hakkıyla hareket buyuramadıkları korkusuyla ihtiyarladıklarının dehân-ı adâlet-feşân-ı nebeviyeden şeref-sâdır olması ve bütün ahlâf-ı İslâmiyânda o tarîk-i mübârekte kat’-ı merâhil eylemeleri, İslâmların ciddiyet ve istikâmeti nasıl bir rehber-i hareket ittihâz eylemeye mecbûr ve meftûr olduklarını irâ’eye kâfî delâilden sayılacağından ve Hausaların o yolda icrâ eyledikleri mu’âmelât-ı müstakîmâne celb-i kulûbe hakîkî bir vesîle-i hidâyet olduğundan, Vahşîler eskisi gibi üryân gezmekten ve bir takım harekât

¹⁸⁵ Kendilerine Fulbe diyen Fûlânîler, Batı Afrika’da yaşayan göçebe, müslüman bir topluluktur.

¹⁸⁶ Hausalar, Kuzeybatı Afrika’nın büyük bir kesiminde bulunan etnik kimlikli bir halktır.

¹⁸⁷ “Sana buyurulduğu gibi dosdoğru ol!”, Kur’an-ı Kerim, Hud Suresi, Ayet 112.

ve mu‘âmelât-ı nâlâyıkâ ve müstehcene ile komşularını bîzâr eylemekten hicâb etmeye başlayarak Hausalı bir tâcirin sattığı bez ile tesettür eder. Nihâyet nûr-i îmân ile kalp ve vîcdânı müstenîr olarak kabûl-i İslâmiyet eyler. Oradaki esbâb-ı intişâr-ı serî‘a-i İslâmiyeye izdivâç meselesi de bir nokta-i diğerk teşkîl eyler. Fulbelerle Hausalar ekseriya zevcelerini akvâm-ı müşrikeden intihâb eder ve bilâhare icrâ ettikleri nesâyih-i mütemâdiye ile kalplerine envâr-ı hidâyet isâle ve ifâza eyleyerek idhâl-i dâ‘ire-i İslâm eylerler. Binâenaleyh

[Sayfa 48]

bu sûretle Afrika‘da intişâr-ı dîn-i mübîn-i İslâm temin edilmiş olur. Hususât-ı ma‘rûza artık İslâmiyete tevakkuf-ı ârız olmuş olduğuna dair beyân-ı efkâr ve serd-i mütâlâ‘ât eden Avrupa muta‘assıblarına güzel bir cevâb-ı müftehirâne olmakla beraber Asya‘da, Çin‘de, Sibiryâ‘da, Hindistan‘ın safha-i vesî‘a ve dûrâdûrunda ve bâhusus Avrupa‘nın havâlî-i garbiyesinde Amerika‘nın nikât-ı muhtelifesinde terakkîyâb-ı kemâl olan İslâmiyeti yalnızca arz ile nazar-ı dikkatlerini celb eylemek kâfi görüldüğünden ve esâsen mahâll-i ma‘rûzadaki İslâmiyetin intişârât-ı serî‘asını daha sonra mufasssalar ve müdellelen arz ve beyâna ibtidâr eyleyeceğimden şimdilik bu kadar bir cevâb-ı kat‘ ve hakîkî ile iktifâ eyler ve elyevm Avrupa erbâb-ı tedkîk ve iz‘ânının efkâr-ı müdekkikânelerinde, İslâmiyetin ne mühim bir mevki‘-i işgal eylemekte olduğunu ve şu dîn-i ulviyet-karîne ne mertebe bir şevk ve hâhiş hissederek ne vecihle i‘tirâfât-ı hakk-gûyânede bulunduklarını beyâna müsâra‘at eylerim:

* * *

Afrika-yı Şimâlîde tûl-i müddet, icrâ-yı seyâhat ve tedkîkât ile oldukça vâsi‘-i ma‘lûmat-ı hakîkiye ve bîtarafâne

[Sayfa 49]

destres olan (Kont Henri de Kastri *conte Hanri de Casstri*)‘nin İslâmiyet nâmıyla yazdığı bir eser-i mu‘teber pek hakîkatgûyâne bâzı ahvâlî ihtivâ etmekte ve mûmâileyh ulviyet-i dîn-i mübînî ne vecihle takdîr ve teslim eylemiş olduğunu mübîn bir tasvîr-i edîbâne ile

eserine ibtidâr ederek vaktiyle cerâid-i mahalliyemizin yazdıkları vecihle bervech-i âtî beyânât-ı müştâkânede bulunmaktadır. Diyor ki:

“Bir gün Afrika-yı Şimâlîde Zergûn ve Sağfar arasında çöle doğru gidiyordum. Arkamda otuz kadar süvârî de geliyordu. Ara sıra o güzel Arab atları kişniyor, sıçırıyordu. En önde beyaz bir kısrak, üzerinde bir sâz şâ’irî yürüyerek irticâlen bir takım ebyât-ı tağannî ediyordu. Yirmi beş yaşında idim, mevsim kış idi. Çölde mevsim-i şitâ gâyet latîf olur. Harâret bedene kuvvet verir. Şu’â’ât-ı şemsiyedeki safvet, son derece-i letâfeti bulurdu. Çölde yetişen bâzı dikenlerin nâfiz kokuları etrâfımı dolduruyordu. Birdenbire nâğmekâr sustu, arkaya dönerek (Vakt-i asr!) dedi. Derhâl süvâriler atlarından inerek cemâ’atle salât-ı asrî edâ etmeye başladılar. Ben yanlarından uzaklaştım. Yerin dibine girmek istiyordum.

[Sayfa 50]

Süvârilerin geniş harmânilerle ibâdete kapandıklarını görüyordum. (Allahu Ekber!) nidâ-yı hakikati semâvâta îtilâ ediyordu.

(Allahu Ekber!) Bu nidâ-yı mücez ve müessir, şimdiye kadar ilâhiyat tedrisâtının vicdânımda hâsıl edemediği bir takım te’sirâtı canlandırıyordu. Kendi kendime son derece kızmış, sayıklamıştım. Şu an ibâdetle bu Arab süvârilerinin bana kat kat tefavvuk etmiş olduklarını hissediyordum. Ben de vâcibu’l-vücûd hazretlerine mu’tekit olduğumu, ben de O’na taptığımı kendilerine söylemek istiyordum. Muhteşem yün esvâblarına bürünen evlâd-ı Arab etrâfin manzara-i azamet-nümâsıyla ne kadar hem-âhenk idi. Yanlarında atları, dizginler yerde, birdenbire kesb-i sükûnet etmiş, kemâl-i itâ’atle durarak lisân-i hâl ile şu sahne-i ibâdet ve perestişe hürmet gösteriyorlardı. Cenâb-ı Resûl, bu hayvanları pek severlerdi.

Çölün manzara-i bîpâyânı içinde yalnız ben muhît ile bir âhenksizlik teşkîl ediyordum. Esvâbım biçimsiz, kılığım gayr-i muvâfık idi. Fikr-i dindârâne ile gâyet i’tilâf eden şu vâsi’ çölde, benim gibi bir münkerin vücûdu bile bir leke idi. Karargâhıma avdet edip de dîn-i celîl-i İslâm’ın

[Sayfa 51]

bende hâsıl ettiği şu ilk te'sîri uzun uzadıya düşündüğüm zaman ulüvv-i şân, dîn-i mübînî bütün kalp ve vicdânımla teslim eyledim. Aklıma ma'âbid-i Hristiyâne geldi. Buralarda ekseriya duâ edenlerin kadınlardan ibâret olduğu görülür. Dîn-i celîl-i İslâm her an bir feyz-i tarâvet-nişâr kesbediyor. Dîn-i İslâm'ın ulviyet ve azametini meclûb olarak gâyet derin bir muhabbet-i kalbiye perverde etmeye başladım ve bu dîn-i celîl hakkında bâzı sebûk-mağzânın neşrettikleri erâcîfi reddetmek üzere İslâmiyet nâmıyla bir eser tahrîrine azmeyledim.

Afrika-yı şimâlîye kısa bir seyâhat icrâ eylemiş olan bâzı kimselerin ale'l-umum kaleme aldıkları âsâr-ı müsteşriklerin bihakkın dâ'î-i i'tirâz ve tenkîdi olur.

Bugün İslâmiyet hakkında tedkîkât icrâ eden kimseler başlıca iki sınıfa tefrîk olunabilir. Bir kimse tedkîkât-ı amîkada bulunan mütebahhirîn, müsteşrikîndir. Diğerleri Afrika-yı Şimâlîde seyâhat veya ikâmet ederek bu gibi tedkîkât-ı amîkaya girişmeyen erbâb-ı kalemden ibârettir. Ulûm ve fûnûn-ı nokta-i nazarından müsteşrikînin ifâ ettikleri vezâ'if, ikinci kısım erbâb-ı kalemin hidemâtına kıyas kabul etmeyecek

[Sayfa 52]

derecede azîmdir. Vücûda getirdikleri âsâr cidden kıymetdârdır. Fakat diğer taraftan ikinci kısım erbâb-ı tahrîr, dâimâ sûrette akvâm-ı İslâmiye ile ülfet ve münâsebette bulundukları cihetle netîce-i müşâhedâtlarına dair yazacakları eserlerinde bir kıymetihâ'iz olması tabî'îdir. Bunlar şüphesiz ulûm-i İslâmiyenin gavâmızına vâkîf değildirlere. Fakat ulviyet-i dîn-i mübînî teslim etmek için bu kadar derin tebahhura ihtiyaç yoktur. Avrupalıların İslâmiyet hakkında doğru bir fikir sâhibi olmaları ve esâs-ı ulviyet-i İslâmiyete ıttılâ' kesbetmeleri kendileri hakkında pek çok fevâid-i intâç eder. Zira Avrupa'da pek çok kimselerin İslâmiyet hakkındaki ma'lûmatları muhtâc-ı tashîhdir." Ne büyük ifâdât-ı bîtarafâne!

Kont Henri de Kastri, ulviyet-i dîn-i mübîn-i İslâm'ı böylece bilâ-tereddüt müdellelen teslim ve kabûl eyledikten sonra Hazret-i fahr-i kâinât hakkında kurûn-ı vustâda beslenen ve elyevm mevcûd bulunan efkâr ve hissiyât-ı bâtilenin ne derece haksız ve sakîm olduğunu ve şu efkâr-ı fâsideyi mürevviç olanların, ne mertebe mugâyir-i adl ve insâf-ı hâlât irtikâb eylemekte bulunduklarını îzâha girişiyor. Ve ba'dehû Resûl-i zîşân efendimizin ahlâk-ı ulviye ve fezâ'il-i nâmütenâhiyeleri hakkında

[Sayfa 53]

kemâl-i ihtirâm ve tebcîl ile bast-ı makâl eylerim.

İşte şu zâtın i'tirâfât-ı hakk-gûyânesi ve İslâmiyetin târihi hakkında bir eser kaleme alarak i'tirâfât-ı müte'addide-i müştâkânede bulunan muharrirîn-i Nasrâniyeden (Douzi *Douzi*)'nin ihtidâ eden Hıristiyanların kanâ'at-i vicdâniyeleri ve mazhar-ı hıdâyet-i rabbâniye olmaları sâyesinde dîn-i mübîn-i İslâm'ı kabul eylemiş olduklarına dair beyânât-ı hakikat âyâtı, Avrupa erbâb-ı tedkîk ve iz'ânının hakk-ı İslâmiyette ne mertebe hissiyât-ı bîtarafâne-i müştâkâne beslemeye başladıklarını isbât ve irâ'eye kâfi delâilden sayılıyor.

Ahkâm-ı dîniye-i İslâmiye, Kur'ân-ı celîlül-unvânın ulviyet-i muazzama-i müslimesi cümlesinden olarak refâh ve sa'âdet-i ahâlîyi te'mîn-i husûsta pek ziyâde hüsn-i te'sîr hâsıl etmekte ve vezâ'if ve âdât dâ'iresinden inhirâf etmemek üzere akvâm-ı muhtelifenin hukûk-ı meşrû'alarını bi-tamâmihâ muhâfaza eylemekte bulunduğundan i'tikâdât ve efkârda müstelzim-i intizâm olduktan mâadâ bundan mütevellit âhenk ve intizâm-ı fezâil-i bergüzîde-i İslâmiyeyi kemâliyle irâ'e ve isbâta medâr olmaktadır. Bu sebeple memâlik-i şâhânede ikâmet eden bütün ecnebîler Türklerin ulüvv-i cenâb, hüsn-i hulk ve iffet ve istikâmet

[Sayfa 54]

gibi meziyyât-ı celîle ve harekât-ı kemâlât-ı perverânelerine hayran olmakta ve memâlik-i sâire-i İslâmiyeyi devr ve seyâhat eyleyen akvâm-ı Hıristiyâniye, İslâmların mensûb oldukları dîn-i mübîne ne büyük bir hürmet ve iştiyâkla meftûn ve merbût bulundukları bütün havâs ve delâiliyle görerek müstağrak-ı hayret bulunmaktadır. Fakat bunda hayrete mahal yoktur. Asl-ı müessire ihâle-i im'ân-ı nazar-ı İslâmiyet ve Müslimîn hakkında verilecek îzâhât-ı mufasssala-yı bâliğan-mâ-belağa te'mîne kifâyet eyler.

[Sayfa 55]

İNTİŞÂR-I DÎN-İ MÜBÎN-İ İSLÂM VE LİVERPOOL CEMÂ'AT-İ İSLÂMİYESİ

Sath-ı arza münteşir Müslimînin mikdârını ta'yîn edecek kat'î bir istatistik mevcûd değilse de umûm-ı Müslimînin miktarı üç yüz milyon râddesinde olmak üzere tahmîn ediliyor. Her hâlde bu mikdâr, hadd-i asgarî addedilmeli ve İslâmların miktarca Hristiyanlardan fazla olduğu hatırdâ tutulmalıdır. Vâkı'â âlem-i Nasrâniyetin dört yüz elli milyona vâsıl olduğu düşünülürse şu iddi'â vâhî ve abes gibi görünürse de âlemdeki Katoliklerin (170) milyon ve Protestanların (80) ve Ortadoksların (150) milyon râddesinde olmasına ve fakat işbu mezâhib-i muhtelif-i erbâbı, yekdiğerini asla Hristiyan addetmeyerek tekfir ve ancak dîn-i hakîkînin kendi mezhebi bulunduğu iddi'âlarında bulunmalarına nazaran, bi-i'tibârî'n-nisbe İslâmların milel-i Nasârâdan ziyâde olduğu derkâr ve esâsen Hanefî, Malikî, Şâfiî, Hanbelî mezâhibi erbâbı yekdiğerini asla tekfire

[Sayfa 56]

yanaşmadıklarından ve her biri yekdiğerini te'yît ve tasdîk eylemekte bulunmasına binâen yekvücût bir millet-i muazzama-i İslâmiye teşkîl eyledikleri bedîhî ve âşikârdır. Ekâlîm-i muhtelifede, muhtelif akvâm arasında, hâsılı dünyânın her tarafında Müslümanlara tesâdüf olunur. Maamâfih mehd-i İslâmiyet Asya kıtası olduğundan Müslimînin el'ân en çok münteşir bulundukları kıtada odur. Avrupa ve Okyanusya kıtalarında ise Müslimînin mikdârı daha azdır. Şimdiye kadar Amerika'da bir cemâ'at-i İslâmiye görülmemişti. Maahâzâ geçenlerde Amerika'da nâmı (Mistır Vahap?) iken bilâhare ihtidâ ederek intişâr-ı dîn-i mübîn-i İslâm'a sarf-ı gayret eyleyen, neşriyât-ı mütemâdiyede bulunan ve (Muhammed Vahap) tesmiye edilen zâtın neşriyât ve ikdâmât-ı mütevâliyesi ve Liverpool Cemâat-i İslâmiyesine bi'l-ihtidâ iltihak eyleyen zevâtın Amerika'daki te'sirât-ı mâddiye ve ma'neviyeleri nihâyet orada da tenvîr-i bâsıra-i mefharet eyleyecek, dünyanın o köşesinde de envâr-ı ulviye-i İslâmiyet şa'sa'pâş-ı hidâyet olacaktır.

İslâmiyet şimdilik Avrupa, Asya, Afrika ve Okyanusya'ya inhisâr etmiş olmakla beraber edyân-ı mevcûde arasında elyevm en çok taraftar kazanan ve eyyâm-ı ahîrede

[Sayfa 57]

Avrupa'da memâlik-i sâire-i Hıristiyâniye-i uzemâ ve erbâb-ı tedkîkince gerçekten nuhbe-i âmâl ve makâsıd addolunan dîn-i mübîn-i İslâm olması şâyân-ı dikkat-i mahsûsadır. Her gün İslâmiyet tevsi'-i dâ'ire-i hidâyet ve İslâmiyet eylemektedir. Hem bunun için İslâmlar, Hıristiyanların yaptıkları gibi misyonerler teşkîli gibi teşebbüste bulunmamışlardır. Böyle olduğu hâlde İslâmiyet günden güne intişâr eylemekten bir ân hâlî kalmıyor. Zirâ her mü'min ve muvahhid neşirden İslâma sarf-ı mâ-hasale tâkat ve ibrâz-ı mâlânihâye-i verziş ve gayret eylemekle mesrûr ve mübâhî olur. Ve bu vazîfeyi îfâ zımnında bir teşvîk-i mâddî ve ma'nevîye asla arz-ı iktidâr eylemez. Yalnız selâmet-i îman ve hüsn-i âkıbet endişesi, kendisini bu tarîk-i hayra sevk eder. Müslümanlar bir taraftan meşâgil-i yevmiyelerine bakarak imrâr-ı rûz ve leyâl eyledikleri, tarz-ı cereyân-ı hayâtlarını asla değıştirmedikleri hâlde etrafındakileri vakitlerinin müsâ'adesi derecesinde dîn-i celîl-i İslâm'a celbetmeye çalışıyorlar. Fakat bununçün mevâ'id-i mâddiye veya kelimât-i nevâzişkârâne gibi vesâ'it-i ebleh-firibâneye mürâca'atla tenzîl-i kadr ve kıymet etmezler. Hatt-ı hareketlerindeki ciddiyet, mu'âmelelerindeki vakâr ve haysiyet ile sâlik oldukları dîn-i celîlin

[Sayfa 58]

kutsiyet ve azametini âleme ispât ederler ve bu sûretle dîn-i İslâma dâimâ taraftâr bulurlar.

Afrika'nın iç taraflarına giden Müslimîn neşr-i dîn-i İslâm'a kemâl-i sür'at ve sühûletle muvaffik olarak orada meskûn akvâmı dâ'ire-i dîn-i mübîne idhâl eylemişlerdir. Başka taraflarda da dâimî sûrette İslâmiyetin intişar etmekte olduğu görülür. Hem asıl câlib-i dikkat olan cihet bir kere dîn-i mübîn-i İslâmı kabul etmiş olan kimselerin sonra irtidât etmeleri kat'an mesbûku'l-emsâl olmamıştır.

Görülür ki dîn-i celîl-i İslâm ile müşerref olanların mikdârı hiç tenâkusa uğramıyor ve uğrayamaz. Zirâ İslâmiyetin sâye-i envârına bir kere ilticâ ile müstenîr-i feyz ve kemâl olmaya başlayanlar, dîn-i mübîn-i Ahmediyenin öyle hâricte zannettikleri gibi değil daha ulvî, daha muazzam ve lâhûtî ahkâm ve mezâyâ-yı mücebbele ve müeyyideyi muhtevî olduğunu ve sa'âdât-ı dîniye ve dünyeviyeye nâ'iliyet, ancak o sâyede hayyiz-i ârâ-hüsn-i husûl olabileceğini tasdîk ve i'tirâfa ve binâenaleyh bir kere kabûl-i İslâmiyet edenler artık müşerref oldukları dîn-i ulviyet-karîne dört elle sarılmaya

mecbûriyet-i kat'îyye görmektedirler. Diğer taraftan İslâmiyet münteşir olduğu kıta'ât-ı tevellüdât

[Sayfa 59]

pek kesîrdir. Binâenaleyh İslâmiyet edyân-ı sâirenin kâffesini köprüde bırakacak bir sûret-i hayret-bahşâda terakkî ve intişâr ediyor. Kuvvet ve zindegîsi kendince teâlî ve tezâyüd eyliyor. Edyân-ı sâire ile metîn olanların mikdârı ise günbegün tenâkusta bir devam bulunuyor. Bunların sâlikleri, terakkiyât-i ilmiye ve fenniye netîcesinde lâkayt oluyorlar. Misyonerlerin çalıŖa çabalaya peydâ ettikleri birkaç taraftâr bu yüzden ârız olan noksânı asla telâfî edemiyor. İslâmiyet ise hakâyık-ı ilmiye ile izhâr-ı cihet kâbil-i tevfi̋k ve te'lîf olduğundan terakkiyât-ı fenniye dîn-i celîl-i İslâm'ın başlıca hâdim ve mu'âvinini oluyor.

Kozmografya fenninin terakkiyât-ı fevka'l-'âdesi Furkân-ı mütemâdiye'l-leme'ânın pek vâzıh ve fakat vaktiyle ulûm-ı hikemiye-i atîka ile me'lûf olanlarca kabûlünde tereddüt gösterilmek netîcesi olarak bir çok ihtilâfâta bâ'is-i yegâne olan beyânât-ı kat'iyet âyâtını zaman geçtikçe tasdîk ile bütün nikât-ı lâmi'a-dârını şerh ve tefsîr eyleyip durmuş ve bu kabîlden olarak onuncu asr-ı hicriyede “Dünyalara sığıŖsamamakta ziyâ-yı şems ile rekâbet eden” bir zekâ [Kopernik], ib'âd-ı mutlakayı seyredencesine bir takım tedkîkât-ı riyâziye ile istikrâr-ı şemsî

[Sayfa 60]

ve devr-i arzı ispât ederek tâbi' olmadığı bir dinin mu'cizât-ı bâkiyesinden olan bir âyet-i kerîmenin (وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ۚ ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ)¹⁸⁸ meâl-i âlîsini fennen îzâh eylemişti.

İslâmiyetin intişârını nazar-ı memnûniyet ile telakkî edemeyen bâzı Avrupa garazkârânı dîn-i mübînin medeniyetçe geride kalmış akvâm arasında intişar ettiğini, Avrupa'da terakkî edemeyeceğini söyleyerek Afrika akvâmı dîn-i mübîn-i İslâm'ı kabul ettikten sonra intişârına tevakkuf-ı ârız olacağını iddi'â etmişlerdir. Halbuki bu

¹⁸⁸ “Güneş kendisine ait yerleşik bir düzene göre (yörüngesinde) akıp gider. Bu, çok güçlü ve her şeyi bilen Allah'ın takdiridir.”, *Kur'an-ı Kerim*, Yasin Suresi, Ayet 38.

iddi'âlarını ispât edecek hiçbir delîl mevcut değildir. Dîn-i İslâm'ın Hindistan'da, Çin'de günden güne intişâr ettiği görülmekte olduğu gibi Avrupa'nın garb taraflarında dahi dîn-i mübîn, neşr-i envâr-ı füyûzât eylemektedir. Bugün Liverpool şehrinde Abdullah Guvilyam Efendi hazretlerinin taht-ı riyâsetlerinde şâyân-ı dikkat bir cemâ'at-i İslâmiye mevcûddur. Her gün burada birkaç Avrupa dâhîlerinin ağlayarak kabûl-i İslâmiyet eylemeleri şâyân-ı dikkat-i menâzır-ı ulviye irâ'e eylemektedir. Vâkı'â Amerikalılar arasında dîn-i mübîn-i İslam henüz mükemmelen intişâr etmemiş ise de şurasını unutmamalıdır ki İngiltere ve Amerika gibi memleketlerde neşr-i din husûsunda tesâdüf

[Sayfa 61]

edilecek müşkilât-ı bidâyet-i emirde rûnümâ olur. İlk mâni'alar bir kere ıktihâm ediliyorsa Amerika'da nûr-i İslâmiyetin çarçabuk intişâr edeceği şüpheden âzâdedir. Garb gazeteleri, Avrupalı erkek ve kadınların ihtidâlarını her zamân ve bilâfâsıla yazarlar. Görülüyor ki dünyanın her tarafında Avrupalılar, İseviyeti terk ile İslâmiyeti kabûle meyyâldir. Bu mühtedîler ister İsevî olsunlar ister Mûsevî bulunsunlar hiçbirinin bir maksad-ı menfa'at-perestâne takîb etmedikleri ve sırf bir hiss-i vicdânîye teba'an tanzîm-i hatt-ı hareket eyledikleri âşikârdır.

Neşr-i din için tertîbât-ı mahsûsası bulunmayan, vesâ'it-i celb ve iğfâlden hiçbirine mürâca'ata tenezzül eylemeyen dîn-i mübin-i İslâm'ın bidâyet-i zuhûrundan bin üç yüz şu kadar sene mürûr ettiği hâlde el'ân bu derece fa'âl ve zinde bir te'sîre mâlik olmasına çok kimseler akıl erdiremeyerek hayrân kalırlar. Halbuki bunun sebebi vardır. Bir kere dîn-i İslâm'ın âmir olduğu ahlâk-ı hasene gâyet sâf ve ulvi olduğu gibi diğer taraftan İslâmiyet akl-ı selîmin kabul edemeyeceği, ulûm ve fûnûnun reddeyleyeceği hiçbir şeyi âmir

[Sayfa 62]

değildir. İslâmiyet hiç kimseyi bekârlığa mahkûm etmez. İlâ-nihâye bekâr kalmaya azmetmiş olanların şâyân-ı istihsân bir bir meziyet-i ahlâkiye ibrâz etmiş olduklarını söyleyemez. Halbuki enâcil-i erba'adan hiç birinde lüzûm-ı hakîkî gösterilmeyerek bilakis vahdet-i zevceye mâlikiyetleri bile sarâhaten tecvîz edilen papazların sonraları

ittihâz kılınan mukarrerât-ı ruhâniye ile mâdâme'l-hayât bekâr kalmak üzere mükellef oldukları mecbûriyet-i kat'îyye kendilerini bile mecbûr âh ü figân eyleyerek nihâyet celî, hafî ef'âl-i nâmeşrû'a ve meş'ûmeye cür'et-yâb ve bizzât muhâfaza-i adle indallah me'mûr olduklarını iddi'â edip dururken hâdim-i arz ve nâmus ve vicdân olurlar. Emsâl-i kesîresini de târih an'anâtiyle teşrîh eyler.

Cenâb-ı Hakk, insanlara bu mu'azzez ve muhterem hayâtı, yalnız cenâb-ı Hakk indinde ma'lûm-ı mu'ayyen, bir zaman için vedî'a olmak üzere bahşeylemiştir. Müslümanlar, Furkân-ı ilâhiyye kemâliyle mutî' ve münkâd olarak nefislerine kıymak, intihâr etmek, bâzı manastır rehâbîninin yaptıkları vecihle maksad-ı ibâdet ve takarrüb-i ilallah ile yoksun yerden sükût ile hurdahâş olmak gibi bir hareket-i mezmûme irtikâbından men'edilmiştir. Hatta dehân-ı hazret-i risâlet-meabdan şeref-sâdır olan (men

[Sayfa 63]

رَبِّهِ عَرَفَ فَقَدْ نَفْسَهُ عَرَفَ مِنْ¹⁸⁹) ve (ihris li-dünyâke kenneke te'îşü ebeden ve ihris li-âhîratüke kenneke temûtü ğaden)¹⁹⁰ ve daha bu misillü nice ehâdis-i şerîfe ve âyât-ı kerîme hayatın İslâmlarca ne kadar mühim olduğunu isbât eder delâildendir. Halbuki Avrupa'da ve bilcümle memâlik-i Hıristiyâniyede her an rûnümâ olan düellolar, intihârlar merbût-ı Hıristiyâniyet olanların meslek-i mahsûsalarına nasıl bir rişte-i adem-i i'timâd ile merbût olduklarını pek güzel irâ'e ve îzâh eyler. Nâmûs ve vicdânca husûle gelen herhangi bir zilleti düello def'e çalışmak ve netîcede tarafınca zâyî'ât olmadığı hâlde tekrâr musâfahaya şitâb ile güya i'âde-i nâmûs eylemiş bulunmak gibi akıl ve hikmetin asla kabul edemeyeceği mu'âmelât-ı ebleh-firîbâne Avrupa hayâtında ma'a't-teessüf el'ân muhâfaza-i şeref ve şân eylemektedir!!!

Evvel ve âhir arz eylediğim üzere İslâmiyette akıl ve hikmetin kabûl edemeyeceği hiçbir nokta yoktur. Kâdir-i mutlak bir vâcibü'l-vücûda imân edenlerce İslâmiyette şâyân-ı i'tirâz hiçbir cihet tasavvur ve iddi'â edilemez. Âlemi dîn-i İslâma da'vet ile mükellef olan zât-ı pâk Peygamberi bile insân olmak i'tibâriyle inzâr-ı İslâmiyânda diğer efrâd-ı

¹⁸⁹ "Nefsinde olanı bilmeyen rabbini nasıl bilebilir"

¹⁹⁰ Hadis-i şerif, *Câmiu's-Sagîr*, II/12, Hadis No:1201.

[Sayfa 64]

benî beşerden farksızdır. Halbuki Hristiyanlar Hazret-i İsa'yı ulûhiyet derecesine çıkararak dûcâr-ı hatâ-yı azîm oldukları, Mûsevîler ise bâzı enbiyâya gösterdikleri mu'âmelât-ı mütehakkimâne ile irtikâb-ı hatîât-ı bî-nihâye eylemiş bulundukları hâlde Hazret-i Fahr-i Âlem (أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ)¹⁹¹ âyet-i celîlesiyle beşerden tamâmen farksız olduğunu dâimâ beyân buyurur ve hakk-ı risâlet-penâhîlerinde ibrâz kılınan hürmet ve ri'âyetin İseviyelerin Hazret-i İsa hakkında yaptıkları dereceye adem-i vusûlünü tenbîh ve ashâbını dâimâ i'tidâle teşvîk ve tergîb ile zânû-be-zemîn ta'abbût olmaktan kat'iyen men' ve nehyeylerdi. Görülüyor ki Müslümanlar Peygamber-zîşâna karşı perverde ettikleri hüsn-i ta'zîm ve hürmette akâ'id-i Hristiyâniyenin üssü'l-esâsı olan teslîs mesele-i bâtilesinde olduğu gibi akıl ve hikmeti temelinden rahnedâr edecek hiçbir cihet yoktur.

Dîn-i mübîn-i İslâm hakkında gerek İngiltere'de muhâlif-i sâire-i Hristiyâniyede hüküm-fermâ olan efkârın ne kadar bâtıl olduğu günden güne meydân-ı hakîkate çıkmaktadır. Bugün hakâyık-ı İslâmiye, İngiltere'nin Liverpool; Londra, Lanğaşer¹⁹²(?) şehirlerinde ve Kanada eyâletinin üç dört mühim mevki'inde Şeyh Abdullah Guvilyam efendinin mesâ'î-i tahammül-fersâsı

[Sayfa 65]

sâyesinde pek serî' ve mütemâdî terakkiyâta nâ'iliyetle mâğbût yâr u ağyâr olmakta ma'lûmât-ı hakîkiyeye destrest olmaktadır. Maamâfih bugün aktâr-ı cihânda üç yüz milyonu mütecâviz İslâm olduğu hâlde hakâyık ve meziyât-ı celîle-i İslâmiyeye vâkîf olan Hristiyanların adedi mahdûttur. Nice Avrupa muta'assıbını İslâmiyet hakkında fevka'l-had bâtıl ve sakîm-i efkâr ile mutâla'ât-ı bed-bînâne bulunurlar. Bunların ekseriya Müslümanların ta'addüd-i zevcât ile me'luf olduklarını ve bâzıları dahi mahbûb-ı Hudâ, şefî'-i rûz-i cezâ, Resûl-i kibriyâ hazretlerinin, bir elinde kılıç diğer elinde Kur'ân-ı azîmü's-şân olduğu hâlde dîn-i İslâm'ı neşr ve ta'mîm buyurduğunu beyân ile bi-ma'nâ muâhezâta kıyâm eylerler. İşte İslâmiyet hakkındaki ma'lûmât-ı fâsideleri bundan ibârettir.

¹⁹¹ "Ben de ancak sizin gibi bir insanım.", *Kur'an-ı Kerim*, Kehf Suresi, Ayet 110.

¹⁹² Lancaster

Târih okuyanlara ma'lûm olduğu üzere Hırsiyâniyet ancak kadınlar vâsıtasıyla nâ'il-i terakkiyât olduğundan ve kadınların fevka'l-had bâdî-i i'tirâz ve şikâyetleri olan ta'addüd-i zevcâta rehâbîn de kadınlara tebaan efkâr-ı şedîde beslemeye mecbur olduklarından, şu güne kadar bu şedâid devam etmiş ve bunun muhâfazası rehâbîn-i İseviyece âdeta bir mesele-i hayâtiye sırasına

[Sayfa 66]

geçmiştir. Halbuki erbâb-ı fazl ve dehâ hiçbir vakit böyle bîsûd mu'âhezâtla imrâr-ı vakt etmekte ve ta'addüd-i zevcâtın pek tabî'î bir salâhiyet-i beşeriye neticesi olduğunu kabul ve i'tirâf eylemektedirler. Bir vakit Fransalı (Grenye?) nâm zât memleketinde şeref-i İslâm ile müşerref olmuş ve Fransa meclis-i meb'ûsânına a'zâ intihâb eylediği zaman Avrupalıların İslâmiyete yegâne medâr-ı ithâm ve ta'arruz olmak üzere isti'mâl eyledikleri ta'addüd-i zevcât meselesinin mahâsinini ta'dât ederek Fransa kânûnuna da kabûlüne teklîf ve dermeyân eylemişti. Fakat elyevm Avrupa hükûmetince kabûl olunamamış ve Fransa'da dahi şu mesele aleyhindeki efkâr-ı sahîfe maalesef el'ân bütün şedâidiyle berdevâm bulunmuştur. Hatta Fransa kavânîninince şu mesele, o derece sıkı tutulmaktadır ki bir kimse memâlik-i İslâmiyeden birinde müte'addit zevceye mâlik olup da mu'ahharen Fransa'ya giderek bir takım envâl ve emlâk tedârik ve istihsâl eylese ve o arada vefât etse bütün metrûkâtı ilk zevcesinden mütevellit çocuklara mevrûs olup diğer zevcelerinden husûle gelen evlâd-ı metrûkât-ı mezbûreye hissedâr olamamaktadırlar. Çünkü Fransa kânûnunca sonraki izdivâçlar gayr-i meşrû' ve çocuklar da evlâd-ı gayr-i meşrû'adır!!!

[Sayfa 67]

Maahâzâ Nasrâniyette vahdet-i zevce, yalnız rehâbîn için bir emr-i dînî olup yoksa umûm-ı Nasârânın ta'addüd-i zevcâtın memnû'iyetlerine dair enâcil-i erba'adan hiçbirinde sarâhat mevcûd olmaması ve şedâid-i mezkûrenin Roma kânûnlarından ahz ve iktibâs olunmuş bid'atlerden bulunması ve âlem-i Nasrâniyette mukaddes addedilen

(Şarlman¹⁹³) ‘ın müte‘addit zevcelere mâlikiyetiyle beraber (Luter¹⁹⁴) tarafından (Hessen) hakimine ta‘addüd-i zevcâta müsâ‘ade olunması câlib-i nazar-ı dikkattir.

Her neyse elyevm şu hâle pek ziyâde atf-ı ehemmiyet eden ve ta‘addüd-i zevcât aleyhinde pek şiddetli davranmakta bulunan Avrupalılar vaktiyle talâk hakkında da aynı şedâidî muhâfazaya gayret ederlerdi. Bilâhare talâkın ne kadar lâzım olduğunu fark ve derke başlayanlar artık lehinde idâre-i efkâra ibtidâr ile sûtûn-ı cerâid ve resâil-i imlâya sarf-ı verziş eylediklerinden, nihâyet Rusya, Avusturya [Macaristan dâhil değil] ve Yunan hükûmetleri müstesnâ olmak üzere bütün Avrupa ve Amerika hükûmeti kavânînine talâkın kabûlüne ihrâz-ı muvaffakiyet ettiler. Vaktiyle ta‘addüt-i zevcât gibi küfür addedilen talâkın Avrupalılarca mazhar-ı kabûl olarak mevâdd-ı kânûniye sırasına geçeceği nereden hâtıra gelirdi. Gerçi dîn-i mübîn-i

[Sayfa 68]

İslâm dört def‘a izdivâca müsâ‘ade ederse de husûsta bâzı şerâ‘it-i şer‘iye vardır ki bunların îfâsı kat‘iyen elzemdir. Hâlbuki şerâ‘it-i mezkûrenin icrâ ve îfâsı ahvâl-i hâzıra-ı içtimâ‘iye nazaran pek müşkül olduğundan bugün merkez-i İslâmiyet olan memâlik-i şâhânedede beş yüz kişide ancak beş kişi şerâ‘it-i mezkûreyi îfâ ederek birden ziyâde zevceye mâlik olabilmekte ve mu‘âhezât-ı ma‘rûza-i ebleh-firîbânenin derece-i sakâmetini her an isbât ve irâ‘e eylemektedir. İslâmiyet her şeyden evvel Cenâb-ı vâcibü'l-vücûda îmân edilmesini emreder. İslâmiyet îmân ve i‘tikâdın tedkîk ve muhâkeme neticesinde akıl ve idrâke müstenid olmasını istilzâm eyler. Şu müdde‘âma her âyât-i Kur‘âniye nihayetlerinde tesâdüf olunan (Düşününüz, tezekkür ediniz, ta‘akkul ediniz, tefekkür ediniz de ondan sonra kabûl eyleyiniz.) meal-i hikmet-i iştimâlini muhtevî ihtârât-ı adâlet-i âyât-ı Sübhânî birer şâhid-i âdil-i Samedânîdir. İslâmiyet, vahdâniyet-i ilâhiyeyi öğretmiştir. İslâmiyet tahsîl-i ulûm ve fûnûnu, ulûm-i şettâda taharrî-i hakîkatî, akıl ve hikmete dâimâ ihtâr eyler. Peygamber Zîşânımız efendimiz hazretleri kâffe-i mü‘minîn ve muvahhidînin nûr-i ma‘rifetle münevver olmalarını ve bu sûretle hakâyık-ı âlemi fehim ve idrâk

¹⁹³ Şarlman (d. yaklaşık 748 – ö. 814), Eski kutsal roma imparatorudur.

¹⁹⁴ Martin Luther (1483-1546), Alman teolog, Protestanlığın kurucusudur.

[Sayfa 69]

eylemelerini her zaman emr ü fermân buyurmuşlar ve bu sebeple ilim ve ma‘rifet dîn-i mübîn-i Ahmediyenin üssü'l-esâsı addolunmaya sezâ bir derece-i hayret-bahşâya îsâl edilerek, nâm-ı ulviyet-i ittisâmlarıyla sahâif-i tevârîh-i ilm ve fende şânlı hâtıralar bırakacak erbâb-ı zekâ ve dehâya bâ‘is-i yegâne-i şöhrat ve şân olmuşlardır. Müslümanlar mantığa, akla muvâfık olan hakâyıkı i‘tikâda mecbûrdurlar.

Resûl-i ekrem efendimiz hazretleri ihrâz-ı şeref-i nübüvvet ve risâlet buyurdukları zaman memleket cehâlet ve taassub içinde pûyân idi. Husûsîyle ta‘addüd-i zevcât, son derece sûistimâle dûçar olmuş ve katl, sirkat, ayyâşlık, putperestlik fevka'l-‘âde bir dereceye varmıştı.

İşte habîb-i kibriyâ, Resûl-i muhtebâ efendimiz hazretleri böyle bir devirde âlem-i insâniyete tâze bir hayat-bahş ve ihsân ile o fezâyih-i gûnâgûne me‘lûf ve mübtelâ akvâm- muhtelifeyi bir tarîka-i adl ve hasenâta nakil ve ihyâ buyurmuşlardır. Nûr-i İslâmiyetin aktâr-ı cihânı tenvîre başladığı dakîkadan i‘tibâren putperestlik kalkmış, azamet ve vahdâniyet-i ilâhiyeye herkesçe kanâ‘at-i kemâle hâsıl olarak hakâyık-ı ilmiye tezâhür eylemiştir. İslâmiyet sirkatı, kizbi, işreti, fuhşu ve kâffe-i seyyi‘âtı men‘ buyurmuştur.

[Sayfa 70]

Gerçi hakâyık-ı mezkûrenin telkîn ve kabûlünde bâzı sebûk-mağzânın ilkâ‘ât-ı câhilâneleriyle bir çok müşkilât serzede-i zuhûr olmuş ise de Resûl-i kibriyânın kudret ve kuvvet-i risâlet-penâhîlerine karşı her türlü mevânî‘ ve müşkilâtın hiç bir te’sîri görülmemiş ve nûr-i İslâmiyet her tarafta şa‘şa‘apâş-ı hidâyet olarak kâffe-i ahvâl-i hayâtîye ve içtimâ‘iye tekemmül etmiştir.

Bâzı Avrupa muvarrihleri ânifen arz edildiği üzere seyf ile neşr-i din ettiklerini iddi‘â etmişlerse de bu iddi‘â hakîkatten külliyyen ba‘îddir. Resûlallah hazretleri kuvve-i cebriye değil bilakis kuvve-i iknâ‘iye isti‘mâl ederek her kavîl-i celîli isbât edecek misaller göstermiş. Mu‘cizeler izhâr buyurmuş olduklarından dîn-i mübîn-i İslâm ile müşerref olanların cümlesi ma‘neviyâtı, ahlâkiyâtı, ma‘âliyatı derhâl ve bilâ-tereddüt tasdîk ve tasvîbe şitâb etmişlerdir. Bununla beraber neşr-i din için isti‘mâl-i silâh, feth-i Mekke’den

sonra yalnız Hazret-i Ebû Bekir es-Sıddîk'ın mürtedlere karşı te'dibât-ı seyfiyelerine münhasır kalmış ve muhârebât-ı sâire-i mütevâliye ise tedkîkât-ı târîhiyeden müstebân olacağı üzere başka maksad ve hikmet üzerine serzede-i zuhûr olmuştur. Eğer Hazret-i Peygamber vesâir ecell-i ricâl-i İslâmiye, seyf ile neşr-i dîne ikdâm-ı tam eylemek makâsıd-ı

[Sayfa 71]

asliyeri olsa harekât-ı gazanferâneleriyle dünyâyâ hâkimiyet-i isti'dâd-ı tâmını göstermiş ve görenlere, işitenlere bilâ-ihitiyâr lerze-resan heybet ve dehşet olmuş mücâhidîn-i İslâmiyenin bastıkları noktalarda akvâm-ı gayr-i müslimeden eser kalmaz ve memâlik-i İslâmiye baştan başa yalnız Müslimîn ile meskûn bulunurdu. Halbuki Avrupa'da zuhûra gelerek beşeriyete unutulmaz da darabât-ı dîniyeden mütehassıl muhârebât-ı hunrîzâne Avrupa'nın tamâmen akvâm-ı İseviyeye makar olmasına bâ'is-i yegâne olmuştur.

Bugün Avrupa'da kadınların işgâl eylediği mevâki', nisvân-ı İslâmiye içinde asla gıpta-âver değildir. Zîrâ İslâmiyet nisvâna o derece imtiyâz bahşeylemiştir ki Avrupalılar ma'a't-teessüf bundan kat'iyen mahrûmdur.

1880 senesine kadar İngiltere'de ve bütün Avrupa'da kadınlarından emvâl ve emlâk sâhibesi olabilmeleri mümkün değildi. Halbuki İslâmiyet on dört asır evvel kadınların hak tasarrufunu tasdîk etmişti. Hatta kadının ve eytâmın mâlik oldukları emvâl ve emlâki gasb etmek pek ağır cezâyı müstelzim bir hareket-i mezmûme gibi telakkî ediliyor.

[Sayfa 72]

İşte buna ihâle-i nazar-ı dikkat eylemeyen Avrupa muta'assıbları nisvân-ı İslâmiyenin hukûk-ı beşeriyeden kâmilten mahrûm olduklarını, kafesli pencereler içerisinde mahbûs ve erkeklerin ellerinde bâzîçe-i hakâret bulunduklarını iddi'âya kadar kendilerinde hak görürler ve kadınların hukûk-ı tabî'iyelerini tamâmen gasb ederek insanlıktan ıskât etmiş olduklarını düşünmezler de Avrupa cem'iyet-i beşeriyesinde güya

bir nümâyiş, bir âlâyiş tarzında kadınlara ibrâz edilen sahte ve bîsûd iltifâtları câlib-i nazar-ı dikkat ve ehemmiyet addetmekten hayâ eylemezler! Fa‘teberû yâ ûlî'l-elbâb!

* * *

Avrupalılar yakın zamanlara kadar İslâmiyet hakkında pek vâhî fikirlerle zihinlerini hurdahâş etmişlerken Liverpool Cemâ‘at-i İslâmiyesi reîsi Şeyh Abdullah Guvilyam efendi, İngiltere’de neşriyât ve ikdâmât-ı mukaddese ve hayırhâhâneye mübâşereti üzerine izhân-ı Avrupâyede yerleşmiş sehâbe-i mütekâsife-i muta‘assıbâneyi mümkün mertebe ref‘ ve izâleye muktedir olarak elyevm oralarda şâyân-ı dikkat ve câlib-i ehemmiyet bir cemâ‘at teşkil eylemiştir. İşte şu ikdâmât-ı mütevâliye-i mürevviçleri Avrupalıların safahât-i mühtelif-i fûnûnunda sâhib-i behre ve iktidâr bir takım

[Sayfa 73]

erbâb-ı dehâ ve kemâlâtın olduklarından o cem‘iyet-i mübâreke her gün bir dâhiyenin müstenîr-i envâr-ı hidâyet ve İslâmiyet olmasını görerek iftihâr eylemekte ve aktâr-ı âlemde neşr-i dîne hidemât-ı bergüzîdeleri sebk eden (Krisent) yâni Hilâl ve (İslâmîn World) yâni âlem-i İslâm gazeteleri vukûât-ı rûzmerreyi müştâkân dîn-i mübîne tebşîr ve i‘lân eylemektedir. Şu gazetelerin terakkiyât-ı neşriyesi husûsunda Abdullah Guvilyam efendi hazretlerinin vukû‘ bulmakta olan ikdâmât-ı bergüzîde ve hidemât-ı diyânet-güsterânesi hakîkaten son derece şâyân-ı tahsîn ve âferindir. Pek çok masârif-i ihtiyârıyla tab‘ edilen nüshâlar her gün şimendifer istasyonlarında ihâleye mecânen tevzî olunur, okuyanlardan dîn-i mübîn-i İslâm hakkında daha mufassal ma‘lûmât istediklerine dair küll-i yevm Liverpool Cemâ‘at-i İslâmiyesine mektuplar vürûd eyler. Buraya cerâ‘id-i mahalliyemizden naklen aynen dercedeceğim Abdullag Guvilyam Efendiye mevrûd bervecch-i âtî iki mektup, Avrupa’da intişar etmekte olan İslâmiyetin Avrupa efkârında ne derin hissiyât-ı mu‘azzeze uyandırmakta olduğunu irâ’e ve isbât eyler:

“Azîzim,

İngiltere’de re’îsi bulunduğunuz cemâ‘at-i İslâmiyenin

[Sayfa 74]

mûtekadâtına ziyâdesiyle merak sardırmış olduğumdan bu din ile mütediyyin ve müşerref olmak için bu babta ne yumuşak lazım geldiği hakkında bana ma'lûmât verecek olursanız beni minnettar etmiş olursunuz. Bu münâsebetle teşekkürâtımı takdîm ederim”

Puntu(?) (Surrey) 21 Mayıs 1906

Kezâ diğer bir zâttan;

“Birâder,

Cenâb-ı Hakk bütün mü'minleri mazhar-ı inâyet buyursun. Bugün mektubunuzu almak şerefine nâ'il oldum ve leffen gönderdiğiniz tafsîlâtı okuyarak dâhil-i İslâm oldum. Ömrümde en ziyâde ciddî bir hatve ettiğimi işte şimdi hissediyorum. Avn ve inâyet-i Hakk'la iyi bir İslâm olacağımdan emînîm. Ümit ederim ki sâirlerin dahi bu dîn-i celîli kabul etmelerine hüsn-i misâl olacağım. Benim Müslüman olduğum sâirlere garip görünür ve ben de onlara daha iyi bir âdem olduğumu te'mîn ediyorum. Evsâf ve sîret-i Hazret-i nübüvvet-penâhî hakkında icrâ ettiğim tetkîkât-ı efkârımı dîn-i celîl-i İslâma sevkeylediği gibi gönderdiğiniz risâle ile âsâr-ı sâire-i İslâmiye, İslâmiyetin dîn-i hakîkî olduğu hakkında beni tatmîn

[Sayfa 75]

ve zihnimde bulunan bilcümle şübühâtı ref' ve izâle ettiler. Şimdi ismimi tebdîl edip bir İslâm ismi almak arzusunda bulunuyorum. Hangi ismi kabul etmekliğimi tensîb eylediğinizi yazacak olursanız beni ziyâdesiyle sevindirirsiniz. İşlerim müsâade eder etmez Liverpool'a geleceğim ve ihvân-ı dînimizle müşerref olacağım”

Hâlisâne selamlar gönderen din kardaşınız imzâ

Esseks 30 Temmuz 1906 (Walter Feçer?)

Liverpool Cemâ'at-i İslâmiyesinin neşriyât ve ikdâmât-ı müstelzimi'l-mübâhâtı cümlesinden olmak üzere her cuma günleri ve pazar akşamları Liverpool Câmî'-i şerîfinde ve cemâ'at-i İslâmiye salonunda nutuklar irâd olunur, fazîlet ve uhuvvet-i İslâmiye enzâr-ı sâmi'îne mükemmelen arz edilerek diyânet-i celîle-i Muhammediye hakkında o havâlîyede ve neşriyât sâyesinde bütün Avrupa'da cem'iyet-i ma'rûza-i mübârekeye her an mu'ayyen ve zahîr-i tedârikine muvaffakiyetle ihrâz-ı nik-nâm edilir.

Mecâlis-i mezkûrede îrâd-ı makâl edenler: Şeyh Abdullah Guvilyam, Profesör Nûreddîn (İstefan?), Yusuf (Nûnân), Reşîd (Hoçkensun?), Liverpool şehbenderi Ahmed Guvilyam bin Bilâl Guvilyam bin, Hasan el-Arakûlî ve Ca'fer (Mortemyor?) nâm zât ile zevât-ı sâiredir.

[Sayfa 76]

Çâr-ı aktâr-ı âlemde münevver-sâz-ı uyûn-ı iftihâr olan terakkiyât-ı celîle-i İslâmiye, Hindistan'ın safha-i vesî'a ve dîrâdurunda arz-ı çehre-i ibtisâm eylemekten bir ân hâlî kalmamakta ve Hindistan-ı ulemâ-yı İslâmiyesinin de terakkiyât-ı ma'rûza uğrunda sarf ettikleri verziş ve gayret hakîkaten tebrîk ve takdîre şâyân görünmektedir. Ulemâ-yı dînin bir memleketçe bahşedeceği füyûzât-ı mâddiye ve ma'neviye add ve ihsâdan bîrûndur. Hakâyık-ı İslâmiye âlem ve âmilleri her yerde hakâyık-ı mübeccele-i mezkûreyi neşrederek hem ezhân-ı umûmiyeyi dünyevi tarîka-i hasenâta ircâ' ederler ve hem de ferâiz-i îmân ve şerâ'it-i İslâmı telkîn ile zuhr-i âhiretinin ihzârına cümleyi teşvîk eylediğinden başka bu gayret-i mübeccele-yi gören edyân-ı sâire-i erbâbında da takarrub-ı İslâmiyet için bir heves-i derûnî uyandırıyorlar. Hindistan'ın Brahmâ kıt'a-i vesî'asında ulemâ-yı dînin adedi matlûb derecede olmadığı geçenlerde Müslümânân-ı Hindin hayır-perverânca bilhassa nazar-ı dikkati celbetmişti. Cerâid-i mahalliyenin işârâtına nazaran Brahma ahâlîsi, vücûh-ı berre himemât-ı cezîle sarf ve bu husûsa dinen, aklen, ma'nen, mâddeten büyük bir ehemmiyet atfettiklerinden bir medrese inşâsı için bir komisyon teşkîl ve masârif-ı inşâiye ve tedrîsiyenin alâ-tarîkî'l-iâne celb ve cem'î

[Sayfa 77]

kararlaştırılmış ve teşebbüs-i vâkî'-i muvaffakiyetle neticelenmiştir. Yine şu terakkiyât-ı mu'azzeze cümlesinden olmak üzere birkaç sene akdem hıttâ-i mezkûrenin (Aydeyn/Ayadın?) şehrinde bir âlim-i ganî tarafından inşâ olunan medresenin tâlîm-i ahkâm-ı İslâm ve umûr ve ma'lûmât-ı dünyeviyede evâmir-i dîniyeden olan istikâmete ve meyl-i tekemmüle ihtimâm husûsunda büyük bir te'sîri görüldü. Hatta ahâlî-i karye hastalandıkları zaman bu medreseye giderek çâre-cûy-ı şifa olurlar ve bir müddet ikâmet ve iktisâb-ı sıhhat ve âfiyetten sonra memnûnen ve müreffehen köylerine avdet ederler. Hele Hindistan'daki (encümen-i Muhammedî)'nin terakkiyât-ı celîle-i İslâmiye ve ulûm

ve fûnûn-ı şettâda sâhib-i meleke olarak yetiştirdiği erbâb-ı fezâil-i dîniye fevka'l-had bir sūr ve şükran ile telakkîye sezâ görülür.

İslâmiyetin Çin'deki âsâr-ı nâfi'â-i hayriyesi de insânı takdîre şitâbân olmaya cebreyler. Çin'de hiçbir İslâm köyü yoktur ki derûnunda hem medrese ve hem de câmi' hizmetini îfâ edecek bir müessese bulunmasın. Müessesât-ı mezkûre, mekteb ve ibâdethâne vazîfesini gördükten mâ'adâ (Taoî), Konfüçyus ve (Buda) mezhebine mensûb bîçârekâne de bir melceidir. Ulemâ-i İslâmiye mu'allim ve hâkim-i vezâ'ifini îfâ ettikleri gibi kendilerine mürâca'at edenlere nasîhat vermekten ve mehmâ

[Sayfa 78]

emken hidemât-ı mübelliğaya ile celb-i kulûba çalışmaktan çekinmezler. Ulemânın sözlerini herkes kemâl-i ihtirâm ile dinler. Bundan mâ'adâ, her Müslüman köyünde erbâb-ı ihtiyâç ile dul kadın ve bîkes çocuklara arâzî-i cesîme, tefrîk ve tahsîs edilmiş olduğu gibi tohum ve âlât ve edevât-ı zirâ'îye dahi i'tâ edilir. Erbâb-ı ihtiyâç ma'îşetlerine muktezî bilcümle mevâdd-ı tedârik edinceye kadar terfîh ve i'âşe olunurlar. Köy imâmları bu gibi vezâ'if-i rû'yetten başka fukarâ çocuklarını terbiye ve ta'lîm ederler. Hastalara bakanlar da bunlardır. İslâmların edyân-ı sâireye mensûb olanlara gösterdikleri şu âsâr-ı ulviye-i müşfikâne ve hüsn-i mu'âşeret-i İslâmiye dâimâ sâirelerini kendilerine celbe büyük bir vesîle-i mefharet olmakta ve ulviyet-i dîn-i mübîn-i İslâm oralarda günbegün münevver-sâz-ı uyûn, mahmedet-i şükran bulunmaktadır. Mesrûdât-ı sâlîfe, Çin'deki, Çin köylerindeki Müslümânların mes'ûd bir hayât sürmelerine, sâir Müslimîn gibi Çin ahâlî-i İslâmiyesinin de dîn-i mübîn-i İslâm'a ne büyük bir irtibât-ı derûnî ve kavî ile merbût ve meftûn bulunduklarına parlak bir delîldir. İşte bundan dolayı Çin'de İslâmiyet dâimâ nüfûzunu göstermekte ve bir müessir-i sa'âdet ve müsâlemet olmak üzere terakkî eylemektedir.

[Sayfa 79]

Ma'lûm olduğu üzere Japonya putperest bir hükûmet ise de esâsen sâlik oldukları dinin vehâmet-i âkıbeti öteden beri Japon erbâb-ı tedkîkinin enzâr-ı devr-i bînânelerinden kaçamamakta ve taharrî-i hakikat lüzûmuna dair efkâr-ı Japonya semâ-yı muzliminde ara

sıra neşr-i envâr eylemekte idi. Bu cümleden olmak üzere Japonya’da dîn-i hakîkîyi taharrî etmek için Mikado hazretlerinin emriyle teşkîl edilip birkaç seneden beri ta’dîl-i müzâkerât etmiş olan komisyon geçen sene yeniden tedkîkât ve müzâkerâta başladı. Bundan başka mesele-i mebhûsün anhâ için bir de kongre akdedilerek başlıca edyân-ı mevcûda erbâbı bu kongreye resmen da’vet edildi. Japonlardan mürekkeb komisyona altı sene evvel dîn-i mübîn-i İslâm’ı kabul ederek (Abdurrahman) tevsîm edilen ve ahîren Hindistan’a ihtiyâr-ı sefer eyleyerek ahâlî-i mahalliye-i İslâmiyeye hidemât-ı ulviyesi sebk etmiş bulunan Novel İsland ile sâir birçok hey’ât-ı Hristiyâniye, meclis idâresi reîs-i sâbıkı Mösyö (Aryeb? Tomson) dahi dâhil olmuştu. Kendisi mesâil-i mezhebiyeyi kemâl-i i’tinâ ve bîtarafî ile tedkîk ederek dîn-i mübîn-i İslâm’ın ulviyet ve azametini tasdîk ve dînini heman terk edip, şeref-i İslâm ile müşerref olmuştur. Japonya komisyonu tarafından

[Sayfa 80]

Cava’da bulunduğu sırada da’vet olunmuş ve Cava müftüsü (Seyyid Osman)’ın İslâmiyete dair olan gâyet mühim bir eserini tercüme ederek kongreye takdîm eylemişti. Bu esnâda birçok Katolik ve Protestan misyonerleri de Japonya’ya şedd-i rahl ettilerse de dîn-i mübîn-i Muhammedî ulemâsı Japonların efkârına pek ziyâde tevâfuk eden ahkâm-ı celîle-i İslâmiye ile Japonları tenvîr ve tenbîhe eylediklerinden nihâyetü’l-emr Japonya’da dîn-i resmiyenin İslâmiyet olacağına dair insan mecbûr-ı tefekkür olmakta ve çünkü Japonlar putperest olmakla beraber mühim bir sûrette ve vahdâniyet-i ilâhiyeyi tasdîk ederek teslîse kat’iyen inanmamaktadırlar. Hatta İngiltere ve Amerika memâlikinde seyâhatler icrâsıyla beraber umûr-ı medeniye hakkında tedkîkât-ı mûşikâfânede bulunmuş olan doktor (Lotida *Lotida*) geçenlerde Hindistan’da kâin Lahor şehrine vâsıl olarak edyân ve mezâhib hakkındaki tedkîkât-ı mûşikâfânesinden mütehassıl efkârını ve İslâmiyetin efkâr-ı umûmiye üzerinde husûle getirmekte olduğu te’sîrât-ı hakîkat âyâtı ve esbâb-ı terakkiyât-ı İslâmiyeyi mübeyyin olmak üzere ulemâ ve mütehayyizândan mürekkeb üç yüz kişiye vaktiyle cerâid-i mahalliyyemizde görülen nutk-ı âtîyi îrâd ve istidlâlât-ı ma’rûzamızı te’yîd eylemişti.

[Sayfa 81]

“Efendiler! Size evvel emirde Japonya’dan bahsetmeme müsâ’ade eylemenizi ricâ ederim. Size icmâlen edeyim ki Japonya’nın ihrâz etmiş olduğu terakkiyât üç sebepten neş’et etmiştir. Bunların birincisi fa’âliyet, ikincisi uhuvvet, üçüncüsü itâ’attir. Japonya işte bu üç müşevvik ile bugünkü terakkiyâta nâ’il olmuştur. Hindistan ahâlî-i İslâmiyesi için dahi bu üç noktanın kitâplarında mûnderiç olduğuna muttali’ oldum. Dîn-i İslâm ki edyân-ı mevcûdanın en mu’ahhar ve en mükemmelidir, sâliklerinin sa’âdet-i dünyeviye ve uhreviyelerini te’mîn için ve takım kavânîn-i mübeccele vaz’ buyurmuştur ki bu kavânîn fi’l-hakîka insanın her hâlde kâfil-i mes’ûdiyetidir. Japonya’yı terakkîye sevk etmiş olan üç sebep İslâmiyette mevcûddur. Dîn-i mübîn-i İslâm gerek dünya ve gerek âhiret için çalışmaya emreder ve Müslümanı atâletten men’ ve tahzîr eyliyor. Zâten evâmir-i dîniye-i İslâmiyeye nazar-ı dikkatle bakılınca görülür ki bir Müslümanın boş durması mâddeten mümkün değildir. Kur’ân-ı azîmü’s-şân sa’y emrediyor. Demek ki Japonların temessük ettikleri fa’âliyet ehl-i İslâm’ın me’mûr olduğu sa’yden başka bir şey değildir.

İkincisi olan uhuvvete gelince: uhuvveti yâni te’âvün ve tenâsuru hiçbir din yoktur ki İslâmiyet kadar tervîç etmiş

[Sayfa 82]

olsun. Birtakım memleketlere hükûmetlerin vaz’ etmeye mecbûr oldukları te’âvün ve tenâsur kânûnlarını İslâmiyet ile mükemmel tebyîn eylemiştir ki bugünkü günde mevcûd olan kavânîn-i medeniye içinde ahkâm-ı İslâmiye kadar mükemmelini bulabilmek ihtimâl hâricindedir.

Üçüncüsü olan itâ’at yâni ülû’l-emre inkıyâd kezâlik dîn-i İslâm’ın pek ziyâde vâzıh sûrette meydâna koyduğu kavâid-i külliyledir. Efrâd-ı İslâmiyenin kâffesinde bu vazîfe-i itâ’at tamâmıyla mevcûddur. Çünkü itâ’at-i Müslümanlar için bir emr-i dîniyedir. Ahkâm-ı Kur’âniyeden biri de Cenâb-ı Hakk’a ve Resûlüne ve ülû’l-emre itâ’at-i farîzasıdır.

Demek ki ehl-i İslâm, terakkî ve te’âlî etmek için başkalarına muhtâç ve başka yerlerde misâl aramaya müftekir değildir. Târîh-i İslâm’da bu ma’âlî ile nâmlarını ebediyen insâniyete bırakmış zevâtın mikdârı add ve ihsâdan bîrûndur. Medeniyet-i âlem-i târîhinde ehl-i İslâm için yazılmış rengîn sahîfeler pek çoktur. Hulâsa ben Hindistan

ahâlîsi ile Japonya ahâlîsi arasında bâzı müşâbehetler görüyorum. Japonlar nasıl terakkîye müsta‘id iseler Hindliler dahi öylece kâbiliyet-i terakkîye sâhibdirler. Binâenaleyh durmayıp çalışmalısınız, atâletten kendinizi kurtarmalısınız. Japonya’ya avdetimde sizde gördüğüm isti‘dâd-ı terakkîden bahsedeceğim ve bu sürede ahkâm-ı İslâmiye hakkında pek çok sözler

[Sayfa 83]

söyleyeceğim. Karîben in‘ikâd edecek taharrî-i hakâyık-ı mezhebiye kongresine de bu bâbda teblîgâtta bulunacağım.”

Hakk-ı İslâmiyette vâki‘ olan şu beyânât-ı bîtarafâne Avrupa’nın cihât-ı garbiyesinde şa‘şa‘apâş-ı hidâyet olan nûr-ı cevval-i İslâmiyete mukâbil, Asya’nın da o bir köşe-i şarkiyesinde rûnümûn-ı sehâib-i putperestî ve dalâlet-i yakîn zamanda mübeddel-i envâr-ı lâhûtî-i safâ ve sa‘âdet olacağını pek güzel tebyîn ve iş‘âr eyler. Vâkı‘â Japonya’nın vukûa gelen o ikdâmât ve taharriyât-ı mütevâliye-i sâbıkası henüz netîce-pezîr olamamış ise de her türlü terakkîyâta kemâliyle müsta‘id oldukları emsâl-i hârikulâdesiyle görülen o mütecessis ve dûrendîş Japonların, ahlâk ve hissiyât-ı beşeriyeyi külliyyen tefekkürât-ı mütezâdde ve mübheme ile mâlî kılan i‘tikâdât ve ahkâm-ı Hristiyâniyeye öyle sellemehü's-selâm gerdendâde-i inkıyâd olamayacakları ve nihâyetü'l-emr İslâmiyetin envâr-ı lâhûtîyânesinden müstenîr safâ ve hidâyet olacakları ve hasbe'l-mevki‘ İslâmiyet aleyhinde az çok efkâr-ı bed-bînâne perverde eylemekle beraber yine bâzı hakâyıkı i‘tirâfdan kendini kurtaramamış olan Fransalı feylesof-ı şehir (Ernest Zeno?)’nun “İslâmiyet dîn-i müstakbel-i insâniyettir.” sözüyle izhâr eylediği i‘timâdın bir veçhe ve sûretinin aksâ-yı şarkta an-karîbi'z-zamân hayyiz-i ârâ-hüsn-i husûl olacağı kaviyyen ümîd olunur.

[Sayfa 84]

TÂRÎH-İ İSLÂM'A BİR NAZAR VE İSLÂMİYETE VÂKİ‘ OLAN HİDEMÂT

Mâhiyet-i kutsiyesi ta‘rif ve tavsîfden müberrâ ve ahkâm-ı ma‘delet-güsterânesi hakîkaten müte‘âlî ve müstesnâ olan diyânet-i celîle-i Muhammediyenin envâr-ı

lâhûtiyânesinin pertev-efşân-ı izz ve ikbâl olduğu zamân-ı sa'diktirâna kadar, târîhin mübeşşir olamadığı meziyyât-ı insâniye faslını, nice müessir-i irfân ve dehâ ile te'sîs ve îhyâ eylediği şevâhid-i münevvere-i pâйдârından rûnümâdır.

Dîn-i İslâm nâşir-i izz ve hidâyet ve mâhî-i zalâm-ı küfür ve dalâlet olmakla beraber fezâil-i ulviye-i beşeriyeyi daha ciddî, daha hakîkî i'lâ eylemek, emr-i mübâreğindehâ'iz olduğu kudret ve azamet-i nüfûz ile dahi hâmî-i mu'azzam-ı insâniyettir. Bu dîn-i mübîn-i ulviyet-karînin safha-i envâr-ı lâyetenâhiyesinde arz-ı gülçehre-i azamet ve şecâ'at ederek görenlere bilâ-ihtiyâr lerze-resân-ı dehşet ve heybet olmuş mücâhidîn-i İslâmiyenin bir asırdan az bir müddet zarfında heman nısf-ı kürre-i arza hükümrân olması müverrihîn-i İslâmiye taraflarından mu'cize-i kübrâ olmak üzere telakkî edildiği gibi müverrihîn-i ecnebiye dahi bu keyfiyete hârika-i mu'azzama demekten başka bir ma'nâ verememişlerdir.

Bâzı garazkarân güya hîn-i zuhûr-ı İslâm'da İran ile Şarkî Roma'nın esâsen ahvâl-i iğtişâşkârâneye mavtın olmuş idiğinden İslâmların kemâl-i sür'at ve sühûletle nâ'il-i terakkiyât-ı

[Sayfa 85]

azîme olduğunu bâzı hükûmetin zamân-ı dest-i cevri ve gadrinden tahlîs girîban etmek arzusunda bulunan Yahudilerin de inzimâm-ı ma'rifetleriyle ma'ârif-i İslâmiyenin terakkî eylediğini bahisle beyânât-ı mütevâli-i ebleh-firibânede sâbit-kadem oluyorsa da hakikat-i hâl bu iddi'âdan külliyyen mütebâ'iddir. Mücâhidîn-i İslâmiyenin nâ'il oldukları terakkiyât-ı mülkiye ve askeriye ve siyâsiye bir emr-i tabî'î değil belki onların hubb-ı vatan, i'timâd-ı nefis, gayret, iffet ve istikâmet gibi evsâf-ı âliye ve mezâyâ-yı bergüzîdeyehâ'iz olmalarından neş'et eylemiştir. Hele hubb-ı vatan her türlü terakkiyâtın mebd'e'î, her türlü safâ ve sa'âdetin menş'e'idir. Vatanını sevmeyen bir kavim dâimâ sefil ve nâlân, dâimâ bedbaht ve perîşan olacakları ve o hissiz vücûd-ı zîhayât karşısında muhabbet-i vataniyeden münba'is bir rekâbet-i hemcivârî ile öyle hubb-ı vatandan mu'arrâ ahâlî üzerine enzâr-ı hırs ve tama'larını atfeden ecânib, nihâyetü'l-emr şehrah-ı muvaffakiyette ibrâz-ı şecâ'at eyleyerek ahâlî-i mahalliyeyi münhezim ve mahzûn kılacakları emr-i tabî'î olacağından şimdiye kadar vatanını sevmeyen bir kavme asla

tesâdüf edilememiş ve târîhin kanlı ve şanlı sahâif-i dâimâ bu hissiyât-ı vataniyeden mütehasıl fecâyî'-i gûnâgûn ile mâlen-mâl olmuştur.

Evet! Vatan mukaddestir, muhteremdir, en mu'azzez ihtisâsât-ı kalbiye ancak hissiyât-ı vataniyedir. Çünkü ahâlî-i mahalliye orada doğmuş, ilk havâ-yı hayâtı orada teneffüs etmiş, muhîtinî

[Sayfa 86]

fark ve derke muktedir olunca ilk menâzır-ı tabî'iyeyi orada görerek kalbindeki en rûh-nevâz hissiyât-ı samîmâne orada hâsıl olmuş, o muhîte en sevdiği kimseleri defnederek onların seng-i mezârını, son devre-i hayâtına kadar muhâfazaya azmeylemiş ve bunun netîce-i tabî'iyesi olarak ecânibin pâ-yı müterakkibânesinin o türâb ve mezâr-ı mukaddes üzerinden lâkaydâne geçmesine asla nazar-ı müsâmaha ile bakamamış, nihâyet orada terk-i dâr-ı fenâ eyleyeceğini kat'iyen bilerek idâme-i hayât etmiştir. İşte şu sebeplerle husûle gelen hubb-ı vatan her biri bir kahramana sermâye-i fahr ve mübâhat olabilecek, ânifen saydığım, evsâf-ı celîlenin mebdî'-i haşmet-meabı ve menşe'-i ulvî-câhıdır.

Vaktâki nûr-ı mübîn-i Muhammedî maşrık-ı Bathâ¹⁹⁵'dan pertev-efşân izz ve ikbâl olmaya ve oralarda mütekâsif-i zalâm-ı küfür ve mefsedeti envâr-ı lâhûtî ile müstenîr ve müstefîz eylemeye başladı. Fakat fahr-ı âlem Hazret-i Muhammed şeffî'ül-ümem evvelleri hafıyyen dîn-i mübînî halka neşir ve i'lâna ikdâm-ı tâm eyler ve bu esnâda bile şu gayret-i risâlet-penâhîyi işiten müteallikât-ı Muhammedî güya, Hazretin dûçar olduğu belîye-i cinnet câlib-i nazar-ı dikkat olmak münâsebetiyle tedâviye ve isti'ade-i sıhhatine bezl-i makderet eyleyeceklerini beyân ile hak ve hakîkatten gâfil bulunurlardı. Mu'ahharen aldıkları emr-i ilâhî ile alenen da'vete mübâşeret ve eviddâsının zâhib oldukları gibi şu gayret-i dindârânenin rahatsızlık değil emr-i bârî ve

[Sayfa 87]

imdâd-ı samedânî ile teblîğ-i risâlet ve neşr-i envâr-ı selâmet ve hidâyet ettiğini dermeyeran buyurur ve da'vât-ı vâkî'ada sâbit-kadem şeref ve şân olurdu. Maahâzâ Kureyşîlerin

¹⁹⁵ Mekke

hakk-ı risâlet-penâhî de evvel ve âhir vâki‘ olan mu‘âmelât-ı mütehekkimâne ve mütehakkimâneleri asla netîce-pezîr-i muvaffakiyet olamayarak İslâmiyet tevsî‘ ve terakkî de rûnümün olur ve rû‘esâ-yı Kureyş’in bütün bütün gayz ve hasetlerini tezyîd ve teşdîde vesîle-i yegâne bulunurdu. Hatta bu cümleden olmak üzere ref‘ ve itlâf-ı Muhammedü'l-Emin teşebbüsâtına kadr-i cür‘et gösterdikleri ve bu vazîfe-i mühimmenin icrâsını şecâ‘at ve cesâretiyle müştehir Hazret-i Ömer ibnü'l-Hattâb’a havâle eyledilerse de bu nice kabâil-i muhtelifenin kelimât-i vâhide üzere telfik ve tevfiği maksad-ı esâsî-i samedânî bulunduğundan itlâf-ı Cenâb-ı Nebîye âzim olan Hazret-i Ömer’in, yolda hidâyet erişerek huzûr-ı pür-nûr-ı risâlet-penâhîde ağlaya ağlaya kelime-i şehâdet ve selâmeti telaffuz ve tekrârdan başka bir netîcesi ve o zamâna kadar hafîyyen icrâ-yı vezâ‘if-i dîniyeye mecbûr olan cemiyet-i Müslimenin işte o vakit bülend-âvaz tekbîrât ve tehlîlâta müsâra‘atle müsta‘id-i terakkî olduklarını göstermekten başka bir hizmeti görülmedi.

Vaktâ ki bâzı ahvâl-i mâddiye ve ma‘neviye Hazret-i Resûlün sahâbe-i güzîn hazretiyle Medine’ye hicret-i risâlet-penâhîlerini müstelzim olunca şu hâl-i yeknazarda rû‘esâ-yı kabâil-i Kureyş için

[Sayfa 88]

bir muvaffakiyet şeklinde göründü. Fakat (talea'l-bedru aleynâ) fahriyeleri ve kemâl-i sürûr ve şâdmânî ile istikbâl-i Nebîye ez-cân ü dil âzim olan ashâb-ı Yesrib’in şîrzime-i nâciye-i Müslimîn ile ittifâk ve i’tilâfları nûr-ı mübîn-i Muhammediyenin tekrâr-ı sür‘at-i intişâr ve tevessü‘ünü te’mîne medâr olduğundan ve şu hâl-i kendilerini evvelleri meydân-ı muvaffakiyette gören rû‘esâ-yı Kureyş’in yeniden tezyîd-i dâ‘ire-i nifâk ve şikâkını müstelzim bulunduğundan vak‘a-i Bedir’in zuhûrunu ve birâderlerle ammi-zâdelere, baba ile oğulların birbirini öldürmek için teşkîl-i sufûfunu mu‘ceb olarak, üç yüzü tecâvüz edemeyen şîrzime-i İslâmiyenin şâyân-ı hayret-i menâzır-ı ulviyesi karşısında nâzırînini eşk-rîz-i şükrân ve mes‘adet kılmıştı. Galebe-i taraf, İslâmiyânda tahakkuk eyledi. Şöyle cüz’î bir cem‘iyet-i mübâreke ile o kadar kesîrül-mikdâr Kureyşîlere karşı temin edilen galebe-i İslâmiye, ulviyet-i dîn-i mübîn-i İslâm’a ve isti‘dâd-ı sür‘at-i teâlî ve inbisâtına berâ‘at-i istihlâl idi. Te’mîn edilen galebe-i müteyemmenede mağlûbların husûsât-ı sâiresince bâdî-i mahv ve harâbîsi olacak ahvâl-i i’tisâfkârâne kat‘iyen icrâ edilmeyerek şe‘âir-i mübeccele-i İslâmiyeden olan lâzım

gelenleri muhâfaza ve himâye-i tarîk-i müstahsân-ı ihtâr ile ibrâz-ı âsâr-ı ulviye buyurulmuşken Hazret-i Peygamber-i zîşânın arzu ve âmâl-i ulviyesi şeref-ta'alluk etmediği hâlde icrâ kılınan gazve-i Uhud nihâyetinde mağlûb olan mücâhidîn-i Müslimîne Kureyşîlerin gösterdikleri mezâlim ve ta'addiyât-ı

[Sayfa 89]

sibâ'âne şâyân-ı dikkat-i mahsûsa idi. Hatta Ebû Süfyân'ın zevcesi esnâ-yı harbde şehîd düşen Hazret-i Hamza'nın ciğerini çıkarmış ve kâtili olan Vahşî'yi mazhar-ı mükâfât eylemişti.

Her hâl-i müte'âliyânesi hikmet ve hakîkatten numûne-nümâ ve kâr-ı diyânet-güsterânesi envâr-ı lâhûtî ve azametten pertev-nisâr-ı izz ve i'tilâ olan Hazret-i Resûl-i müctebânın Kureyşîlerle akdeylediği (Musâlaha-ı Hudeybiye) sür'at-i intişâr-ı İslâmiyâna bir mukaddeme-i hayriye olmuş ve yeknazarda Müslimînin müstelzim zarûrî görülen mevadd-i mu'âhede Kureyşîlerin İslâmlarla görüşüp konuşarak fezâil-i İslâmiyeden haberdâr olmalarını ve mu'cizât-ı nebeviyenin rû'yet ve istimânı te'mîne vesîle-i müstahsene olmak münâsebetiyle inbisât-ı İslâmiyâne bâdî-i yegâne olmuştu. Bu mesâlih-i mübârekeden sonra şeref-i İslâm hayliden hayli celb-i kulûba başladı. Çünkü nâhak yere sefk-i dimâya meydân vermek ve bahâne-i fakr ve vifâka ile evlâtlarını diri diri gömmek ve sirkat ve zinâ vesâir-i fezâyihî irtikâb ve icrâ eylemek husûsâtını bu dîn-i mübîn-i emr-i bârî ve telkînât-ı bedî'u'l-beyân-ı Furkânî ile men' ve nehyeylediğinden ve Kur'ân-ı mübîn'in belâgat-ı mu'azzaması öyle bir mevsim-i sühan-perdâzînin en büyük şâ'irlerini engüşt ber-dehân-ı hayret eyleyerek mağlûb ve nâlân kıldığından enzâr-ı ahâlîde mazhar-ı takdîr olmaya ve günbegün terakkiyât-ı İslâmiye arz-ı çehre-i hidâyet eylemeye başladı.

Evâhir-i eyyâm-ı ömr-i risâlet-penâhîde serzede-i zuhûr olarak

[Sayfa 90]

haklarında gayret-i mübeccele-i İslâmiyeyi tatbîk ve icrâya celbeyleyen (Esvedü'l-Ansî), (Müseylemetü'l-Kezzâb), (Tüleyha ibn Huveylidü'l-Esedî) ile Benî Temîmden (Secâh binti el-Hâris) nâm kadın haklarında, Hazret-i Ebû Bekîr's-Sıddîk'ın vesâir-i sahâbe-i

güzîn hazerâtının gösterdikleri gayret-i mükemmele ve ibrâz eyledikleri ulviyet-i mu‘azzama ve metânet-i dîniye târîh-i insâniyetin en parlak evrâkını tezyîn ve te’mîne kâfî-i müessir-i hamîmet-mendânedir.

Öyle bir zamân-ı müşkilde Esvedü'l-Ansî Yemen diyâr-ı ba‘îdinde başına tapuladığı cühelâ-yı urbânı kendi risâletinden bahisle tarîk-i rafz ve ilhâda teşvîk eder diğer taraftan Müseylemetü'l-Kezzâb ehl-i belâgat ve basîretçe asla şâyân-ı kabûl olamayan Kur’ân nazîreleriyle celb-i kulûba ve ibtâl-i hakk-ı risâlete ve iş‘âl-i nâire-i vifâka bezl-i makderet ile o bir taraftan diğer sebûk-mağzânın harekât-ı ebleh-firibâneleri bir meşgale-i kat’iye teşkiline ihdâs-ı vesîle eylerken Hazret-i Ebû Bekir’in eşhâs-ı merkûmenin emr-i imhâsında tekâsül ve müsâmaha gösteren ashâba karşı “(İslâmiyet dûçâr-ı tefrika oluyor, beşeriyet-i zulûmât-ı küfre tekrâr boyanmak isti‘dâdını gösteriyor. Siz gitmezseniz ben yalnız başıma gidip harbeylerim!)” kelimât-i azamet-i âyâtı gayret ve hamiyet-i dîniyeden numûne-nümâ-yı haşmettir. Bu dîn-i mübîn-i ulviyet-karîn ancak bu misillü hamiyet-i dindârâne ile ihrâz-ı nisâb-ı kemâl eylemiş ve te’sîs edilen binâ-i metîn-i İslâmiyet bunca

[Sayfa 91]

mesâ‘î-i muhâlefetkârâneye rağmen mütemâyil-i indirâs olmayarak dâimâ tevessü‘ât-ı ulviyesi temin ile çâr-ı aktâr-ı âlemi ribka-bend-i itâ‘at ve inkıyâd eylemiştir.

Hilâfet-i Hazret-i Ömer ibn el-Hattâb ile vukû‘ât-ı bergüzîdesi dahi şâyân-ı dikkat ve fevka’l-‘âde numûne-nümâ-yı rif‘at ve azamettir. Zamân-ı hazrette ordu-yı İslâm, Prusya’nın buzlu göllerinden Afrika’nın ateşli çöllerine kadar bütün kıta‘ât-ı vesî‘ayı cevelân-gâh-ı tâm-ı ittihâz eder ve her taraftan istihsâl edilen emvâl ve ganâim, hazîne-i beytül mâli imlâ eylerken Hazret-i halîfe yine fakir ve zarûretle yırtık elbise giymekten tahlîs girîban edemez ve fakat (Ne mâl iledir ne câh iledir. Bikem ululuk kemâl iledir.) mesel-i meşhûrunca kudret ve azamet-i âdilânesi herkese lerse-resân-ı heybet ve haşyet olurdu. Yine evvel zamânda Suriye fâtihî Hazret-i Halid’den vazîfe-i serdârının Hazret-i Ebû Ubeyde’ye bi’l-emr-i hilâfet-penâhî intikâli üzerine mütemâyil-i kıylükâl olan asâkir-i İslâmiyeye, Cenâb-ı Hâlid’in “(Ey asâkir-i Müslimîn biz nâ’il-i rütbe ve âmâl olmak için harbetmeyiz. Maksudımız i‘lâ-yı kelîmetullahtır. Zaten neferden farklı görmediğim vazîfe-i riyâsetimi yine bir nefer olarak idâre edecek ve bütün kuvvetimle kemâfî’s-sâbık

çalışacağım, Allah'ımı düşünen, i'lâ-yı kelîmetullah maksad-ı mukaddesini rehber-i hareket ittihâz eyleyen bu misillü kıylükâle cür'etle asâkir beynine ilkây-ı tefrika etmesin.)” hıtâb-ı azamet-meabı

[Sayfa 92]

bütün Müslimînin ne maksadla harekete mecbûr ve mecbûl olduklarını pek celî bir ulviyet-i kat'î ile gösterir.

Zamân-ı hilâfet-i Hazret-i Osmân da Müslimînin feth-i Konstantiniye'ye âzim olması da ulviyet-i dîn-i mübîne ve sâlikînin metânet ve gayret-i mübeccelelerine burhân-ı âdil olduğu gibi hulefâ-i Emeviye ve Abbâsiye'nin Arabistan'ın safha-i vesî'asında irâ'e eyledikleri envâr-ı diyânet ve gayret-i azamet-i İslâmiyeden numûne-nümâ-yı haşmettir.

Hele mevki'an serhad-i memâlik-i Efrenc de ve bütün âlem-i Nasrâniyete dîde-kûşâ-yı sahâbet olan Papalık makâmının nazar-ı haset ve husûmeti önünde bulunarak asırlarca icrâ-yı hükûmet ve bütün o civâra envâr-ı ma'rifet ve selâmet isâle eyleyen Emeviye-i Endülüs'ün şâyân-ı hayret fevka'l-'âde terakkiyât-ı âlem arası hâl-i hâzır-ı medeniyete esâs-ı metîn ve kat'î olması nokta-i nazarından İslâmiyet nâmına müstelzim-i mesâr ve mefharettir. Şâyân-ı esef ahvâlindendir ki sekiz yüz senede devlet-i İslâmiyenin Endülüs'te vücûda getirdiği gayr-i kâbil-i add ve ihsâ âsâr-ı sînâ'îye ve ilmiye bir muktezâ-yı gurûr ve asabî Hıristiyanlar tarafından mahv ve ifnâ cihetine gidilmiş ve o âsâr-ı muz'adan beşeriyet ilelebed mahrûm bir hâle getirilmiştir. (366) târîhinde irtihâl eden (el-Hakemü'l-Müstansır bin Abdirrahmân en-Nâsıru'd-dînillah¹⁹⁶) tarafından te'sîs olunan (Kurtuba) kütübhânesinin emsâlini bugün dünya bir yere gelse ityânda müşkilât çekerler. Müşârunileyh kütübhânesini

[Sayfa 93]

doldurmak için kitâb iştirâ eylemek üzere dünyânın her tarafına me'mûrlar göndermişti. (Ebü'l-Ferec el-İsfehânî el-Emevî Alî bin Hüseyin) nâm edîp (el-Eğânî'l-Ekber) nâm kitâbı Bağdat'ta tahrîr ettiği hâlde ilk nüshâsı el-Müstansır tarafından iştirâ olup

¹⁹⁶ II. Hakem (961-976): Endülüs Emevî halifesidir.

kütübhânesine vaz‘ olunmuş ve bununçün binlerce altın sarf eylemiştir. Kādî (Ebu Bekir el-Ebherî) nâm zât tarafından (İbn Abdu'l-hakîm) nâm zâtın eser-i meşhûruna yazılmış şerh dahi bu sûretle tedârik olunmuştur. Kurtuba kütüphânesinde dört yüz bin kitâb cem‘ olunmuştu. (Gırnata) kütübhâneleri de meşhûr-ı cihân idi.

Taht-ı hükûmet-i Arabiye de re‘âyâ-yı gayr-i Müslimenin gördükleri râhat ve safâ ile inkırâz-ı hükûmetten sonra kralların Müslimîne ibrâz eyledikleri mezâlim ve i‘tisâfât-ı sibâ‘âne mukâyese edilirse İslâmiyetin ne ulvî bir maksad ve hükûmete müstenid ve sâlikîninin bu dîn-i mübînin ahkâm-ı mukaddesesini muhâfaza emrinde ne ulvî bir haslet ve meziyete mâlik olduklarını isbât eyler.

Nihâyet kevkeb-i tâli‘-i Osmânî, Hicâz taraflarında aks-i endâz-ı mehâbet olunca İslâmiyetin şeref ve ulviyeti bir kat daha revnak ve incilâ buldu. Hicâz-ı lafz-ı mübâreki her Müslümânca ma‘lûm ve herkes o ism-i mübârekin müsemâmına müncezib ve meftûndur. Nuhbe-i âmâlî, aksâ-yı makâsıd Hicâz olmayan bir Müslim tasavvur

[Sayfa 94]

olunamaz. Nasıl tasavvur olunsun ki şems-i şâyân-ı İslâmiyet orada doğduğu gibi İslâmiyet ilk nâsırlarını orada buldu. Bütün dünyâda cârî-i zalâm-ı küfür ve mefsedet oradan zuhûr-ı yafte-i kemâl olan envâr-ı lâhûtî ile mübeddel izz ve haşmet oldu. Kur‘ân-ı azîmü’ş-şânın da ilk mahall-i nüzûl ve tilâveti o mahâll-i mübarekedir. İşte mahâll-i mukaddese-i ma‘rûzanın kudsiyetiyle mükemmelen mütenâsib olmak üzere sahâbe-i güzîn ve hulefâ-yı Emeviye ve Abbâsiye ve uzemâ-yı ehl-i İslâm ve bütün Müslimîn ez-cân ü dil ta‘zîm ve tekrîm-i ibrâzından bir ân hâlî kalmamışlar ve Hıristiyânların kendi mahâll-i mukaddeselerine göstermekte oldukları ihtirâmât-ı câliyeden külliyyen farklı olarak ulviyet-i dîn-i mübîn-i İslâm’ı âleme i‘lâna vesîle-i müstahsene olmuştur.

Nihâyet dîn-i mübîn-i İslâm’ın ve Kur‘ân-ı belîgu'l-beyânın hıfz ve sıyânet-i mukaddese vâzîfesi, selâtîn-i Osmâniyeye intikâl edince sülâle-i necîbe-i ma‘rûzanın havâlî-i Hicâziye ve bütün memâlik-i İslâmiyeye ve bilâd-ı muhteremeye ibrâz eyledikleri ihtirâmât-ı dindârâne ve icrâ eyledikleri gayret ve hamiyet-perverâne bütün Müslimlerce müstelzim-i meşâribi şümâr olmuştur. Cümlesi nice gayretler ibrz ile memâlik-i Osmâniye ve İslâmiye de âsâr-ı muhilde te’sîsine, dâru'l-hayırlar inşâsına

gayretler gösterdi. Ve bütün gayret-i dîniye şu mu‘âmelât-ı mütevâliyede arz-ı gül-çehre-i azamet eyledi. Fakat emîrû'l-mü'minîn, hulefâ-i emin-i sultân Abdülhamid

[Sayfa 95]

Hân-ı Sâni hazretlerinin te'sis ve inşâsıyla elyevm Medîne-i Münevvere'ye isâl buyurdıkları hutût-ı hadîdiye-i Hicâziye gibi bir eser-i âlî hiçbir pâdişaha müyesser olmamıştır. Şimdiye değin böyle bir eser-i azîm ve ulvî te'sisi ne kimse tarafından teklîf ve beyân edilmiş ve ne de kimsenin hâtırına gelmemişken ilhâmât-ı mütevâliye cevalân-gâh-ı vesî' olan efkâr-ı ulviyet-nisâr pâdişâhı bu lüzûm-ı muhteremi te'mîn ve beyân buyurmuş ve inşâsına 1318 senesinde fermân-ı mukayyidü'l-beyân-ı hilâfet-penâhî şeref-sâdir olmuştu. Bu kadar cüz'î bir müddet zarfında öyle menâ'at-ı tabî'iyenin mavtân-ı medîdî itlâkına bihakkın sezâ olan sahrâ-yı vesî'-i Arabiyede nice mesâ'î-i Müslimîn ile husûle gelen muvaffakiyât-ı ulviye ve mukaddese, hoşnûdî-i Cenâb-ı risâlet-penâhîye pek büyük bir burhân teşkîl eylemesi tabî'î idiyse de bütün âlem-i İslâmiyânca iştirâk-ı sarfîyât için vâki' olan müsâbakât bînihâye bâzı hâinân-ı din ve devletçe dûçar-ı sûistimâl olmayarak tamâmen mahalline sarf edilse idi tesîsinde ki maksad-ı ulvîye bir revnak-ı değer i'tâ eylerdi. Maahâzâ bu eser-i mübârekin hazîne-i celîleye bâr olmadan ve yalnız i'âne-i hamiyet-mendân-ı ahâlî ile o kadar ketmiyât ve irtikâbâta rağmen avn-i bârî ve imdâd-ı risâlet-penâhî ile kemâl-i sür'atle inşâsı ve vaktiyle bu kadar mezâhim ve meşakk-ı seferiyeye ma'rûz olan Hicâz-ı zevî'l-ibtihâcın o mezâhimât-ı medîdeden tahlîsine sebep-i

[Sayfa 96]

yegâne-i ulvî olması ve ticâret ve esbâb-ı mülkiye ve siyâsiyeden husûlî tabî'î istifâdât-ı nâmütenâhî âlem-i İslâmiyân ve Osmâniyâna cenâh-ı re'fetini bütün kuvvetiyle küşâda bulunduran Hazret-i şehriyâra karşı insânı mecbûr-ı teşekkür kılar.

* * *

İşte mevzû'-ı medeniyet-i hâzırânın esâsından ve ulviyet ve intişâr-ı dîn-i mübîn-i İslâm ile Avrupalıların İslâmiyete mün'atîf-ı enzârından ve Papalığın sûret-i teşekkül ve idâresiyle Avrupa'da icrâ eylediği mu'âmelât-ı i'tisâfkârânen ve Liverpool Cem'iyet-i

İslâmiyesiyle kıta'ât-ı hamsede hayyiz-i ârâ-husûl olan terakkiyât-ı serî'a-i İslâmiye mübâhesâtından ve bi'l-netîce âlem-i İslâmiyet ile âlem-i Hıristiyâniyetin mukâyese-i bîtarafânesinden ve tedkîkât-ı sâireden ibâret olan şu eser-i nâcizânemin sûret-i beyânât ve nakl-i vakâyi'inden fevka'l-had iltizâm-ı dikkat-i hakîkat eyledim ise de mekteb-i hukûk-ı doktor imtihânlarıyla meşgûl olduğum bir zamân-ı endîşe-feşânda bir heves-i derûnîden kendimi kurtaramayarak, tahrîrîne şitâb ile ikmâl eylemiş olduğumdan husûlî tabî'î olan hatî'âtımın kâriîn-i kirâmca hulûs-i niyetime bağışlanarak terakkiyât-ı neşriye-i müstakbeleme bâ'is-i yegâne-i ulvî olmaları istirhâmından mütehassıl bir şevk ve sürûr-ı derûnî ve bir neşve-i hakîkî-i câvidânî ile ikmâl-i makâl eylerim.

SONUÇ

XVIII. yüzyılda Fransa’da ortaya çıkan *civilisation* yani “medeniyet” kavramı, önceleri aristokrasi sınıfının üstünlüğünü ifade eden bir kavram iken daha sonra Fransız İhtilali ile birlikte güç kazanan burjuvazi tarafından sahiplenilmeye başlanmıştır. İhtilal sonrasında “medeniyet”, sadece sınıfsal bir üstünlüğün ifadesi olmaktan çıkmış, Fransa için ulusal bir nitelik ve üstünlük göstergesi haline gelmiştir. Aynı zamanda Avrupa’da kıta dışı ticaret ve sömürge rekabetinin yoğunlaştığı bu dönemde “medeniyet” kavramı evrensel bir ideal olarak sunulmuş; Batı dışı toplumların medenileştirilmesi düşüncesi Avrupa devletlerinin siyasi ve sömürgeci politikalarına meşruiyet kazandıran temel söylemlerden biri haline gelmiştir. Özellikle XIX. yüzyılda Avrupa’nın siyasi, askeri ve ekonomik üstünlüğünün giderek belirginleşmesiyle “medeniyet” kavramı, Osmanlı aydınlarının da gündemine girmiş; devletin yeniden güçlenmesi, Batı karşısında gerileme sebeplerinin anlaşılmasında temel kavramlardan biri olmuştur.

Osmanlı düşünce hayatına medeniyet kavramının taşınması ise Batılılaşma yönünde reformlar gerçekleştiren II. Mahmut döneminde kurulan Tercüme Odası’nda yabancı dil bilen, entelektüel bürokratlar yetişmiş, Avrupa’nın önemli başkentlerinde daimi elçilikler açılmıştır. Bu süreçte Avrupa’da görev alan Mustafa Reşit, Sadık Rıfat, Mustafa Sami Efendi gibi devlet adamları ve aydınları, Batı’da gözlemledikleri gelişmeleri açıklarken “medeniyet” kavramını Osmanlı düşünce dünyasına taşımışlardır. İnceleme sonucunda ise bu kavramın Osmanlı aydınları tarafından modernleşmeyi ifade eden kapsamlı bir kavram olarak benimsendiği görülmüştür. Ancak bu dönemde “medeniyet” büyük ölçüde Avrupa ile özdeşleştirilerek “tekil” manada kullanılmıştır.

1870’lerden itibaren özellikle Yeni Osmanlılar, Tanzimat döneminde Avrupa örnek alınarak yürütülen yenilik politikalarına ve Avrupa medeniyetine eleştirel yaklaşıma başlamışlardır. Bu aydınlar, Batı’nın maddi ilerlemesini tamamen reddetmemiş; buna karşılık İslam’ın manevi, ahlaki ve ilmi değerlerini ön plana çıkararak “medeniyet”e yeni bir anlam yüklemişlerdir. Böylece Osmanlı düşünce dünyasında Avrupa merkezli medeniyet anlayışının karşısında İslam dünyasının tarih boyunca ortaya koyduğu ilmi, kültürel ve ahlaki birikimi öne çıkaran müstakil bir İslam medeniyet anlayışı gelişmeye başlamıştır. II. Abdülhamit döneminde etkisi artan İslamcılık ideolojisiyle beraber bu anlayış, Batılılaşma fikrine karşı İslam medeniyetini savunan ve

İslam dinine yönelik eleştirilere cevap veren çok sayıda metin yazılmasına zemin hazırlamıştır.

İslam medeniyetini merkeze alan metinlerden örnekler incelendiğinde, bu dönemde Avrupa medeniyetinin bilimsel ve teknik üstünlüğünün kabul edildiği, ancak medeniyetin sadece maddi ilerleme ile sağlanamayacağı, adalet, ahlak, hoşgörü gibi manevi değerlerin de önemli olduğu savunusunun öne çıktığı görülmüştür. Bu doğrultuda Avrupa medeniyetinin teknik birikiminden yararlanılması gerektiği kabul edilirken, kültürel ve ahlaki değerler bakımından İslam'ın üstünlüğü savunulmuş ve Avrupa'nın bu konularda örnek alınmasına karşı çıkılmıştır.

Bu tezin temelini oluşturan Tefvîkîzâde İsmail Tefvîk'in *Medeniyet-i İslâmiye ve İngiliz Müslümanları* adlı risalesi ise söz konusu medeniyet anlayışını yansıtan önemli eserlerden biridir. II. Meşrutiyet döneminin hukukçu devlet adamlarından olan İsmail Tefvîk Bey, hukuk fakültesinin doktora sınavlarına hazırlanırken dönemin düşünce atmosferi içerisinde eserini kaleme almıştır.

Risalenin transkripsiyonu ve muhteva incelemesinin yapıldığı bu çalışmada, İsmail Tefvîk Bey'in metni kaleme alma amacının Batılı düşünürlerin İslam dinine yönelik eleştirilerine cevap vermek olduğu anlaşılmaktadır. Müellif, İslam'ın medeniyetin gelişimine engel olduğu yönündeki iddiaları asılsız olduğunu savunurken; düşüncelerini tarihî kişi ve olaylar, Kur'an-ı Kerim ayetleri, İslam'ın ahlaki ilkeleri ve İslam alimlerinin ilmi çalışmalarını örnek göstererek desteklemeye çalışmıştır. Ayrıca eser boyunca İslam-Avrupa medeniyeti arasında mukayeseler yaparak, İslam dininin her zaman ilim, adalet ve ahlaki gelişmeyi destekleyen ve koruyan bir miras oluşturduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre modern medeniyetin oluşumunda dahi Müslümanların önemli katkıları bulunmaktadır. Bu yönüyle eser, Avrupa merkezli tek medeniyet anlayışına karşı çıkan örneklerden biri olarak değerlendirilebilir.

İsmail Tefvîk Bey'in dikkat çektiği en önemli hususlardan birisi İslam medeniyetinin sadece dinî bir yapıdan oluşmadığı, tarih içerisinde ilim, kültür, mimari alanlarda zengin bir geleneğe sahip olduğudur. Bu bağlamda Râzî, İbn Sînâ, İbn Rüşd ve Bettânî gibi alimlerin çalışmalarına ve bilim dünyasına katkılarına yer vermiştir. Aynı şekilde ilk dönem İslam tarihi, Abbasiler, Endülüs Emevileri üzerinden Müslümanların insanlığa yaptıkları ilmî ve kültürel katkıları örnek vermiş, İslam medeniyetinin geçmişte varlığı ve önemini ispatlamaya çalışmıştır.

Risalenin son yarısında ise Abdullah Quilliam ve onun öncülüğünde faaliyet gösteren Liverpool İslam Cemiyeti'ne, farklı coğrafyalarda yürütülen tebliğ faaliyetlerine geniş bir biçimde yer verilmiştir. Müellif, ihtida eden kişilerin haberlerini aktararak İslam'ın yalnızca geçmişte değil, XX. yüzyılın başlarında da etkisi ve canlılığını koruduğunu göstermeyi amaçlamıştır.

İsmail Tevfik Bey, dönemin fikri atmosferine uygun olarak; Batı'nın maddi ilerlemesini reddetmediği, buna karşılık medeniyetin temelini ahlak, adalet ve ilim gibi unsurların oluşturduğunu savunduğu görülmüştür. Bu yönüyle *Medeniyet-i İslâmiye ve İngiliz Müslümanları*, Osmanlı Devleti'nin son döneminde İslam medeniyetinin ilmî ve kültürel birikimini hatırlatmayı ve yeniden canlandırmayı amaçlayan, Batı karşısında İslam medeniyetini savunan önemli eserlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Bununla birlikte risale, İslam dinine ve medeniyetine yöneltilen eleştirilere cevap vermek amacıyla kaleme alınmış olmasından dolayı eleştirel olmaktan ziyade müdafaa niteliği taşıyan bir eserdir. İsmail Tevfik Bey'e göre medeniyet büyük ölçüde ahlaki ve dinî değerler ekseninde tanımlanmış; özellikle medeniyet kavramının teknik, ekonomik ve kurumsal gelişmişlik gibi boyutları geri planda bırakılmıştır.

Ayrıca risalede müellifin yaşadığı dönemde İslam dünyasının siyasî, askerî ve ilmî durumuna ilişkin değerlendirmelere yer verilmezken, İslam dininin yayılışı ve tarihsel başarıları medeniyetin devam ettiğinin başlıca göstergesi olarak görülmüştür. Diğer yandan eserde kullanılan argümanların önemli bir kısmı, sosyolojik ve tarihsel analizlerden daha çok dinî referanslar ve İslamî değerlere dayanmaktadır.

Sonuç olarak bu tez kapsamında *Medeniyet-i İslâmiye ve İngiliz Müslümanları* adlı risalenin Latin harflerine transkripsiyonu yapılarak araştırmacıların istifadesine sunulmuş, eserin muhtevası incelenerek II. Meşrutiyet dönemi medeniyet anlayışları içerisinde yeri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylelikle çalışmanın, Osmanlı literatüründeki medeniyet tartışmaları üzerine yapılacak araştırmalara katkı sunması beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- ALBAYRAK, Şeref. *Tanzimat Aydınları ve Said Halim Paşa'da Medeniyet Algısı*, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2019.
- AKYİĞİTZADE, Musa. *Avrupa Medeniyetinin Esasına Bir Nazar*, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul 1899/1900.
- BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı. *Batiya Doğru*, Sebat Basımevi, İstanbul 1945.
- BAYKARA, Tuncer. *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.
- BEYDİLLİ, Kemal. "Vak'a-i Hayriyye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, TDV Yayınları, İstanbul 2012, ss. 454-457.
- BERKES, Niyazi. *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.
- BRAUDEL, Fernand. *Uygarlığın Grameri*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmza Kitabevi Yayınları, Ankara 1996.
- ÇELİK, Hüseyin. *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- ÇETİNSAYA, Gökhan. "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", *Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- ELİAS, Norbert. *Uygarlık Süreci*, C. I, Çev. Ender Ateşman, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- FEBVRE, Lucien. "Uygarlık, Bir Kelimenin ve Bir Fikir Grubunun Evrimi", *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1995.
- GÖRGÜN, Tahsin. "Medeniyet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 28, TDV Yayınları, Ankara 2003, ss. 298-301.
- GÜLER, Ruhi. *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e "Medeniyet" Anlayışının Evrimi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.
- HUNTINGTON, Samuel P. *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*, Çev. Mehmet Turhan Cem Soydemir, İstanbul 2006.
- İNALCIK, Halil. *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- KARPAT, Kemal. *İslam'ın Siyasallaşması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.
- KARAÇAVUŞ, Ahmet. "Temeddünden Medeniyete Osmanlı'nın İnsan Toplum ve Devlet Anlayışının Değişimi Üzerine Bir Deneme", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 37, 2015, ss. 87-180.
- KAYA, Mahmut. "Ebû Bekir er-Râzî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 34, TDV Yayınları, İstanbul 2007, ss. 479-485.
- KOCAOĞLU, Mehmet. "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841)", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 6, S. 6, 1995, ss. 195-210.
- KOÇ, Elif Merve. *Yeni Osmanlılarda Medeniyet Tasavvuru*, Doktora Tezi, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2023.
- KOÇAK, Cemil. "Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- KUTLUER, İlhan. "Medeniyet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 28, TDV Yayınları, Ankara 2003, ss. 296-97.
- NAMIK KEMAL. *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri: Bütün Makaleleri*, C. I, (Haz.) Nergiz Yılmaz Aydoğdu - İsmail Kara, Dergah Yayınları, İstanbul 2005.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim. "III. Abdurrahman", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, ss. 152-155.

- ÖZGER, Yunus. “Yozgatlı Tevfikîzâde İsmail Tevfik Bey...”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 6, 2014, ss. 1-28.
- REYHAN, Cenk ve Halaçoğlu, Emine B. “Osmanlı Basın-Yayınında Medeniyetçilik: II. Abdülhamit Dönemi Garbiyatçı Söylemde Ben-Öteki İlişkisi ve Kimlik İnşası”, *tarihyazımı*, C. 3, S. 2, 2021, ss. 162-191.
- ROUSSEAU, Jean-Jacques. *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2007.
- SADIK RIFAT PAŞA. “Avrupa Ahvâline Dair Risâle”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 3, 2006, ss. 461-468.
- ŞEMSEDDİN SAMİ. *Medeniyet-i İslâmiye*, Mihran Matbaası, İstanbul 1879.
- ŞİMŞEK, Fatih. “Batı’dan Osmanlıya Medeniyet Kavramının Tarihsel Süreç İçerisindeki Dönüşümü”, *Türük Dergisi*, C. 1, S. 11, 2017, ss. 437-453.
- ŞİRİN, İbrahim. “Osmanlı-Türk Aydınının Medeniyet Anlayışı”, *Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, 2014, ss. 109-120.
- TANİLLİ, Server. *Uygarlık Tarihi*, Adam Yayınları, İstanbul 2002.
- TEVFİKİZADE İSMAIL TEVFİK. *Medeniyet-i İslamiye ve İngiliz Müslümanları*, Dersaadet, Dernerseyan Matbaası, 1910/1911.
- TOPLUK, Gökhan ve Büyükbaş, Hakkı. “Uygarlık Kavramının İnşası ve Osmanlı-Türkiye Aydınının Gündemine Girişi”, *İçtimaiyat*, C. 8, S. 2, 2024, ss. 450-465.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- VATANDAŞ, Celalettin ve Vatandaş, Saniye. “‘İslam Medeniyeti’ Kavramının Doğuşu ve Şemseddin Sami’de İslam-Avrupa Medeniyetleri Karşılaştırması”, *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, C. 9, S. 2, ss. 1437-1464.
- WALLERSTEİN, Immanuel, “Bir Medeniyet Olarak Modern Dünya-Sistem”, *Jeopolitik ve Jeokültür*, Küre Yayıncılık, İstanbul 2015.
- WILLIAMS, Raymond, *Anahtar Sözcükler: Kültür ve Toplumun Sözvarlığı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

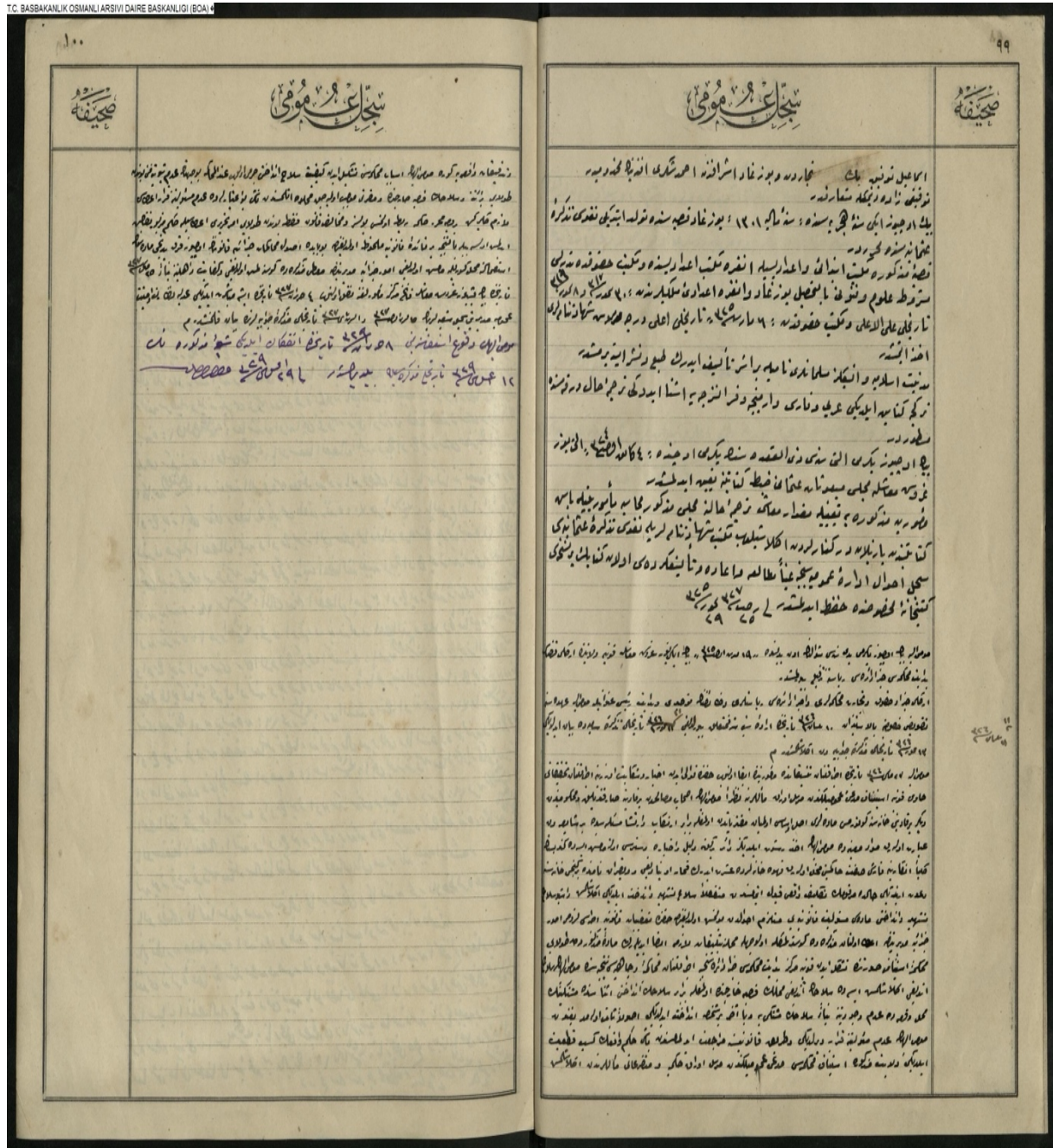
Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl İdaresi Defterleri (DH.SAİD. d.), nr. 165/99, s. 99-100.

EKLER

Ek 1. İsmail Tevfik Bey'in Sicill-i Ahvâl Defter Kaydı (BOA. DH. SAİD.d)

TC. BASKANKLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANKLIĞI (BOA)

DH.SAİD.00165

